

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

III

~~4111/III~~

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

41.1/5.
ІВАН ФРАНКО

ТІВОРИ

ІІІ

ОПОВІДАННЯ

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

~~327 p.~~
~~207~~

~~44114/3.~~

Франко з дружиною

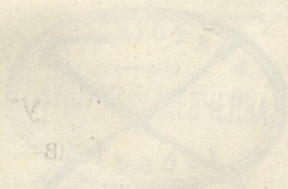

ТВОР

III Т.

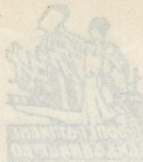
ДО СЛУЖБЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛНО

ЗА ЗАПАДНОЕ РЕГИОНАЛНО

КООПЕРАТИВНЕ ВЛАСНИШТВО
ХАРКИВ - 1939

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

т. III.

ДО ДРУКУ ВИГОТУВАВ

~~ІВАН ФРАНКО~~

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ

~~ІВАН ФРАНКО~~

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1929

31738/3
06

ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

Кн. 3.

(ДРУГЕ ВИДАННЯ)

~~44114~~ / III

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1929

891.79-32

ОЖНАФ НАДВОРНО

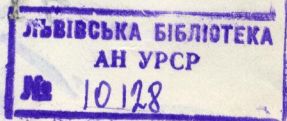
Зкрб 10 кон
Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книжкової
Палати.

ТВОРОМ
РННАДВОРО

ТРЕСТ „ХАРКІВ-ДРУК“
ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО

Укрголовліт 1997/к. Тир. 3000
Зам. 160

1929

Ф I-8
I-228
III

МАЛИЙ МИРОН

I

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудоворозумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона в нього і золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люди“: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або стинає голівки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непроворний, а коли часом і відізветься з чим будь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю — говорить малий Мирон до малого Василя — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканадцять.

— Парканадцять! Ха-ха-ха! А то скільки парканадцять!

— Ну, скільки ж має бути? Я не знаю!

— Та то ніскільки. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг, Мирон і не помітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить, і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся¹ й обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що земля наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що це старий прогнівався і чого хоче від нього.

II

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті

¹ Звергся — скулився.

лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насилає на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з городу треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшись у високий зелений косітник або між густе, лапасте листя надбережного підбілю. Сидить і вдивлюється у плюскітливу воду, у мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чим борше в свою криївку, немовби закоштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі й усе тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, — думка починає рушатися.

— От сонічко, чому воно таке навеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стільки видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Це не може йому поміститися в голові й він обіцяє собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, щоби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв як раз проти сонця і дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що це небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибіню? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибіню. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибіню щезла, брід плиткий, як був. Це відкриття і втішило й здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна, блакитна глибіню під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибіню далеко-далеко,

щезне в ній, мов трісочка кинієна в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би не був надійшов сусід Мартин, що з вилами і граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адить!—і він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко?—спитав недовірливо Мирон.— А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь,— сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через бід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі огородам додому.

— Який це дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться,— пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“, т. є. тіней, боїться череватого комина, чорного внутрі від сажі, боїться грубої дерев'яної клюки вбитої в віконце, що в повалі¹ для пропускання диму від скипок, якими світять зимою. Мирон лишається на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко й розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок

¹ Повала — стеля.

і патицків, що на дривітні, або й так собі лежати на приспі та гратися на сонці, та слухати цвіркоту горобців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов хмарка набігає — це думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо, і землю, і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я того чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затуляє рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що це таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили жінці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить. По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати гостро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз? Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте¹ самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV

А вже найбільша була біда Миронові з тим мисленням! Не вмів мислити, та й годі. Що тільки, бувало, скаже, все якесь не таке, як треба, все мати, або хтобудь другий каже йому:

— Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного, —

---

¹ Потрібувати — попробувати.

ні не можна, та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі здивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси, ні відти здається йому, що, власне, тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон починає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так таки застигла в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі матері божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили це, звернулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати,—почав звільна Мирон,— чому тото свята матінка дивиться, дивиться, а капусти не їсть?..

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може для того, що його на силу заставляли думати „так, як люди“.

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із „туманом вісімнадцятим“,—бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди!—сказав він, обтираючи сльози.

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка? Це й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все в них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли від малку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно в людей“, то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвинути на добро — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрафить на любячого, і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче, і зможе, потягнутися з останнього, щоб своїй дитині отворити очі і світ, то тоді—що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так як, звичайно, розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні

ОЛОВЕЦЬ

Прошу ніяким світом не думати, що це я розповідаю видумку, або що напис на заголовку цієї повістки — яканебудь метафора. Ні, діло справді йде про оловець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цілі¹ завдовжки. А в тім як хто скаже, що півчетверта цяля, то також не піду з ним до війта² судитися. Але те знаю добре, що чотирьох цілів завдовжки не тримав. Це міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“, або як кажуть наші Ясеничани, „побожити й заскаритися, на чім світ стоїть“. Півчетверта цяля, не більше, задовгий був герой цієї повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, це є, як я бачив його, бо він своїм затемперованим³ носиком хіба ж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шіснадцяти літ,—доволі часу, щоб забути й про якого щирого приятеля.

¹ Цаль — приблизно вершок.

² Війт — сільський староста.

³ Темперувати олівець — застругати олівець.

А я не забув про нього, про півчетверта ціля задовгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто із срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемпирований, не надто гостро, а не надто й тупо,— саме стільки, скільки потрібно для сільського школяря.

В таких виді лежав він одного зимового ранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали зрана школярі. Це був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозорчасті, видні тільки по діаментовім блиску, коли в них заломався соняшний промінь. Оловець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім наверху. Його жовта політура полискувалася до сонця, а срібні букви „Mittel“ виднілися здалека. Певно котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, загострений носик до стін школи, немов силувався вказати кожному прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, щоби його виняти з тої хоч гарної, але дуже холодної постелі й занести там до школи, відки широко по селу розлягався гармідер хлопців, що дожидали пана професора¹.

Скажіть же тепер самі, на совість, що би ви зробили, як би вам лучилося побачити такого Mittel'a й то в подібнім, не зовсім для його „чина“ відповіднім, положенню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не то

---

¹ Професор — учитель.

повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли б його і сховали попросту до кишені. Інші 10⁰/₀ запевно навіть не схилились би по нього.

Я, признатися щиро, належав до тих 90⁰/₀, і, не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по нього й не маючи ніде при тілі кешені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так це те, що я вельми втішився своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проклятушим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало й порскало під натиском моєї руки. А тепер нараз — я знайшов оловець! Та й ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусьнув його до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, щоби котрий школяр міг був його згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де-де-де! Котрий тут у нас школяр губить олівці! То мусів, бог зна, якийсь незнайомий пан приїздити до професора, — ну, певно то він якимось дивним способом загубив той оловець. А може то був той гандляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що цей оловець лежав тут іще від торік і ніхто його бідного не видів. А може він упав у ночі з неба враз зі снігом? Адже ж бабуня казали, що не раз жаби падають із неба; чому ж би й олівці не мали падати? Так міркував я,

йдучи через подвір'я до школи. Що ж, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той оловець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди й туди, старався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його стать, одним словом, моя фантазія, мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що оловець міг належати до котрого школяря, і що, значить, мені прийдеться віддати його назад властителеві.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Інші, сміліші ходили по класі, билися, тручалися поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматкою, що служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Це мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку й сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для наступної години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру й весь затремтів — не знаю, чи з радості, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по-давньому, про оловець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і жадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчаться, сваволять і товчуться по-давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то-то будеш у шкіру брати! А ще як мені скаже професор бити, ну майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить нераз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; при тім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибях вікон, покритих густою росою.

— Ну ну, не дуже ти журися моїми рахунками, — відповів я Степанові. — Уважай лиш, щоби ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме! що диво! Я хотів відповісти Степанові також жартом, з усміхом, ласкаво, — а відповів якимось так злісно, гризко, таким понурим голосом, що аж самому стало погано. Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налилося кров'ю. Степан стояв хвилю переді мною і, не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудованим поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! За що я так гризко відповів йому? За що засмутив його? Він же ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на нього!

Такі мислі шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий русявий хлопчина, осьмиліток. Його батько, бідний селянин, був сусід мого

---

¹ Бігме — ей-богу.

вуйка¹, в котрого я жив, то ж і оба ми, хлопці, товаришували раз-у-раз із собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі інші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий мужчина, з понурим лицем, раз-у-раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якось боявся його і вважав жорстоким чоловіком. За то малий Степан весь вдався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним² іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому то нераз стоячи за плотом³ на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, щоби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми нераз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не надовго. Я, гарячіший до сварки, а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин — а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!

Але тепер, пощо я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я стидався чогось, сам не знаючи чого, і забув про оловець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули здалека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того

---

¹ Вуйко — дядько.

² Ладний — гарний.

³ Пліт — тин.

предмету й за хвилю про Степана і його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почалася година наукова й поволі проминула; про оловець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота¹ висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликавав одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусили ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз-у-раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут, то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належить.

Перед рахунковою годиною почув я в останній лавці, де сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні, уривані питання і відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що це таке. Та все таки мене щось тьокнуло, якийсь несупокій заворушився в мені. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки з-під моїх рук виходили криві, гачкуваті, розлізлі, так що звичайно подобали на старий пліт, у яким кожній кіл стремить у інший бік, а хворостини півперечні стремлять самі по собі, не можучи здібатися з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став

¹ Тота—тая.

коло таблиці й узяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор, і озирнувся на мене. — Ах, ти, тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряддя премудрости в обох руках, відтак підвів праву, як міг, до гори й ледве дістав до половини таблиці. Завдання, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходилося писати самі „скрутні“ цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибках у писанню цифер, я довго думав, якби то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я і навчився писати дома, так само взявся і тепер дрожачою рукою мазгуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастя, рука дриголить, сила й якої так не було много, десь мов замерзла, так що хоч і як мучуся, тиснучи крейду до таблиці, то проклятуші штрихи все виходять такі худі та тонкі, що ледве їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і обливаючись холодним потом берусь писати 5, розуміється, знов після власної методи, цезачинаючи з долини.

— Що-що-що? — скрикнув професор і прибіг ближче до мене, — як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрожача рука дотягла штриха на таблиці. П'ятка подобала радше на г, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

Ах ти, пороссяча почеревино! (Звичайний титул, яким професор іменував школярів). То ти не знаєш, як пишеться 5?

І не ждучи відповіді на це питання, професор одною рукою вхопив зі столика широку лінію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по клясі. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а попід шкірою немов мурашки забігали. Я змалу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То ти не знаєш, як писати 5? Не видів як я писав? А диви, як пишеться 5, от так!—, і пан професор хопив крейду і з розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моїм лиці таку ж саму (може не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі,—крикнув до мене,—48!

Я взяв крейду й почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдовoliла його і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете?—крикнув він грізно до хлопців, що напів з усміхом, а напів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилилися додолу, мов жито від вітру похиляє додолу пристигаюче, важке колосся.

— А ти, старосто, як написав 3?—питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення—ляск лінією по лапі¹.

— А то що на верху, над 5?—питає другого.

— Капнуло з пера.

¹ Лапа—долоня.

Знов ляск лінією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я... про... прошу пана професора — чути крізь сльози голос Степана Леськового.

— Що — кричить професор гнівно.

— Я десь оловець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що оловець, який лежав тепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів. Ніяким світом! А все таки при його словах я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виковзла з моїх рук. Щастя моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так — крикнув професор, — загубив? Постій но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, хто його знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дні тому дуже сварився зі Степановим батьком і видимо, лишень шукав притоки, щоби за вітця пімститися на хлопцеві; а крім того ми бачили, що сьогодні професор трохи п'яний, і що, значить, без бійки не обійдеться.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець видко знав, що його жде, і нешвидко рушався; професор ухопив його за довге, біляве волосся і виволік на середину.

— Тут стій! А ти — обертаючись до мене — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я лекше якось відітхнув, раз тому, що сам

сидів на безпечнім місці, а подруге тому, бо думав собі, що чень¹ уже Степанові не буде нічого за оловець, коли його професор післав до таблиці,—бо те знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанові цифри, як лютився видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені всередині, що коли буде що злого Степанові за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри та й пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивиться на нього, щоби зловити його на чім будь, але годі.

— Досить! — кричить він, — а тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — обзивається Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в останній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожачи стоїть при таблиці і мене шмату в руках.

— Та за що мене, пан професор, хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи професора, що наближався з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той, і не ждучи далі вхопив Степана за волосся, перевернув його на крісло й почав щосили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачиться, тільки дужче дразнив оп'яні о професора.

---

¹ Чень—може.

— Щоби ти знав на другий раз, як олівці губити!—кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильніше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, страшно важкій, хвилі? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була—встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів оловець в мене, що я знайшов його й не віддав Степанові. Але страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обіляв мене цілого; я виразно чув біль, гострий біль від різки, чув його на цілім тілі й так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілу клясу. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що не вважаючи на гробову тишу ніхто в клясі не чув мого хлипання.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло від натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися у повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку Степана стрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у клясі, витискав новий крик болю і розпуки з груди Степана. Я не тямлю вже—ох, і пригадувати не хочу!—що діялося в мені підчас тих страшних хвиль, які чуття перелітали по моїм тілі, який біль проникав мої суглави, які мислі шибали по голові. Та ні,—мислей не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шіснадцятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться

мені, що вона на довгий час оголомила мене, мов удар каменем по тім'ю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві з мене вийшовби такий самий туман як ті, що їх бачимо сотні в кожній нижчій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духово діти, що їх нерви від маленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шістьох літ задурила професорська дисципліна.

Вкінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний мов буряк, кинув різку й сів на крісло, з котрого іно-що скотився Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілій класі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледве-ледве підвівся на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезився трохи і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпатися недобре. Думка про це ще гірше дразнила його й він схопився і почав мовчки бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— Додому!

Але й це, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнення від ваготи шкільної премудрости, тепер немов до глухих було сказане. Тривога й непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чуття. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з класу, то діялося це без звичайного шуму й товкітні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кожний чув себе якось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий останній, ледве переступаючи ногами. Я боявся і стидався чогось так страшно, що рад би був у тій хвили запастися під землю. Не знаю, хіба розбійник по сповненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвили не поглянув за жадні гроші. Я так живо уявляв собі його біль,—ні, я терпів не менш його,—а тут іще той проклятий внутрішній голос раз-у-раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його оловець я знайшов! І що би, бачиться, на такий спосіб природніше, як піти тепер до нього й віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видається, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалем і стидом, було зовсім неможливо це зробити. І не те, щоб тепер іще я бажав заховати той оловець для себе,—де там! Він тепер ваготів мов

камінь у моїй торбі, пік мою руку здалеку,— я тепер ніяким світом не був би діткнувся його, не був би поглянув на нього! Ще як би хто був силою вирвав у мене торбу й витряс із неї все, так щоб і оловець випав, а Степан відтак міг його взяти,— ах, як би я був радувався такому випадкові! Але так не сталося — та й не до того було школярам.

Скоро лиш із кляси та з професорського подвір'я, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розпитувати, як і де загубив він оловець, який то був оловець; деякі голосно відказували на професора, інші жалували Степана й говорили йому, щоби конче пожалувався татуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив,— хлипав Степан.— Але що мені тепер та-атуньо скажуть! Іно-що мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой-ой-ой! — заплакав бідний хлопець, що боявся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся,— потішали хлопці, хоть певно ні один із них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач! — відповів сумно Степан.— Та вони мене за-аб'ють за оловець! Шість кре-ейцарів, кажуть заплатили за нього в місті... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!.. Ой-ой-ой!..

Я не міг слухати тої бесіди. Кожне Степанове слово кололо мене, мов будяки. Я побіг швидко додому, весь дрожачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже певно десь бився з хлопцями! — крикнула при моїм вході на мене тітка,— що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуздо якась несосвітенна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була „дуже добра“, — бодай це можна було сказати про її язик, який не любив ніколи „дармо хліб їсти“ і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці й сів їсти, не кажучи й слова. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учитися, що там на завтра було завдано, — де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не тямлячи, що читаю і до чого це йде. Я силувався не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лица раз-у-раз сунулися мені на думку, проймали мене холодом, гризли й турбували, мов грішника згадки про давні проступки. Я так бажав, щоби раз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов це була не торба, а страшна нора, і не оловець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з гострою мордою і з великим написом „Mittel“ на хребті, як мене кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранними кільцями, затемперованими при кінці, — це також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що вставши рано, я був мов збитий або зварений у поливанні, а тітка в додатку насварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене, немов би хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та... каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула з боку тітка. — Ну, та що там такого сталося із Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам його вчора професор збив за якийсь оловець, що ледве живий приліз додому.

— Та який оловець?

— А во¹, купив йому отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор п'яний, та й ну ж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледве бідний хлопчисько додому доліз. А тут іще прийшов та й повідає, а старий медвідь сказився та бий дитину! За волосся, та під ноги, та обцасами²!.. Господи! Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледве водою віділляли, тепер, кажуть, лежить рушитися не може! Що то, так дитину скатувати!..

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався в голос і перервав його бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачудований.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — крикнула тітка.

— Я... я... я... — прогледотів я плачучи але хлипання не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи! — промовив вуйко ласкаво.

— Я... знайшов... Степанів оловець!

— Знайшов? Де? Коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — проговорив я вже сміліше.

¹ Во — ось.

² Обцас — підбор.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанові?

— Я не знав, що то його, а він не допитувався.

— А потім, по школі?

— Я... я боявся.

— Боявся? Та якого дідька лабатового?¹— спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і де ж той оловець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби й вийняв нещасливий оловець. Я не смів позирнути на нього.

— Ну, дивіться, люди добрі, та й за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши оловець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а сльози текли мені без моєї волі по лиці, хоч на душі стало далеко лекше.

Того дня і цілий наступний тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабий. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго² й професор: вуйко догадувався, що певно його старий Леськів мусів добре „обломити“. Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався, — досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне, — яким важким доктором гляділи на мене його сиві, добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув його голос, то всі муки, весь неспокій пере-

---

¹ Лабатий (лоба — нога) — клишоногий.

² Напруго — нагло.

бутих днів немов віджили одним разом у моїй душі,—але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий подавньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про оловець ані споминки. Чи він не знав про те, що то я мав його оловець у себе і стався причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про оловець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

SCHÖN SCHREIBEN¹

У просторій другій класі нормальної школи отців Василіян² у Дрогобичі тихо, хоч мак сій. Наближається година „красного писання“, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В Василіянській школі на всі предмети вчителі—самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітується³ хоч тростівки й ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрожать наперед, і „красне писання“ є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний майже веселий, у лавці. Він дивується, чому це нараз так тихо стало в класі, коли один смільчак, висланий на коридор на звідини⁴ вбіг до класи

¹ Schön schreiben—краснопис, каліграфія.

² Орден манахів Василіянців.

³ Помітуватися—гордувати, цуратись.

⁴ Звідини—розвідка.

і крикнув: „Валько прийшов!“ В тій самій хвили тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно-що прийшов із сільської школи, батько записав його до другої нормальної класи в отців Василіян, і нині перша година красного писання. І хоч на селі він у писанню був дуже слабкий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха,—то все таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому це нараз так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого зі своїх сусідів—він же з ними досі дуже мало знайомий. Та й, зрештою, його це й небагато обходило. Серед тої, для них страшної й тривожної тиші, він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю—думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, щоби він тужив за нею: він знав, що щопонеділка побачить і батька і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде додому, буде міг знов свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями¹; це були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, жалібні. Малий Мирон розкішно нирав у тій красоті природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін Василіянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над класу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури² до писання?—запитав стиха один сусід Мирона, стусаючи його під бік.

— Га?—відповів Мирон, немило збуджений зі свого золотого сну.

¹ Ковблі—рід риби.

² Скриптура—зошит.

— Скриптури приладь до писання!—повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптури, як каламар і перо після приписів пана Валька.

— Іде вже, йде вже!—пронісся шепіт по класі, мов при наближенню якого грізного царя, коли на коридорі залунали кроки вчителя „красного писання“. Швидко потім отворилися двері класи і Валько ввійшов. Мирон позирнув на нього. Учитель своєю подобою зовсім не пригадував ніякого царя. Це був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими короткими вусами й рудою гіспанською борідкою. Його широке лице й широкі, міцно розвинені вилиці враз із великими, на боки повідгинаними ушима надавали йому вираз тупої упертості й м'ясоїдності. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якимось злобно та неприязно.

— Ано—крикнув він грізно, зачинивши за собою двері класи й помахуючи тростиною, вигинчастою палічкою. І від того крику, немов від вітру хмарної літньої днини хилється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів над писемними, синьо та червоно полінійованими скриптурами. В руці у кожного школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Вальнової вдачі, сидів обернений лицем до класи і вдивлявся в нового вчителя.

— А ти що?—крикнув визвірившись на нього Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в яким уже з мінуту трепещали його товариші.

Валько взяв в руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні й суголосні, без ніякого, впрочім, значення. Але далі-далі дійшов і до слів, а вкінці й до цілих речень, як наприклад: „Бог створив світ“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знання красного писання в численних викрутасах та довгих як світ, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак обернувшись до трепечучої класи, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчилася,—тепер починалася його економська діяльність. Щоб показати це наглядно, він сильно стріпнув пальцями, щоб стрясти з них учений крейдяний порошок, і замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить з гори за добычею, так і він озираючись по класі, зійшов із підвищеного градусу¹ й почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школяр. Він увесь у поті, нагнувшись над скриптурою, працював зі всієї сили, щоби вдержати перо в дрожачих пальцях і щохвиля позирав на таблицю стараючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрожала кручки, гачки

¹ Градус—це підвищення в школі, де стояв стіл, за яким сидів учитель. Повести на градус, це значить поживши на вчителеве крісло учня—бити учня.

та ковбаси виходили ломані, нерівні,— навіть перо непослушне щохвилі крутилося в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівалося чогось і бажало якнайшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею і злобно всміхаючись, не кажучи й слова почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець прочув лихо й до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш?—процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі його тростина й оперезала змією плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой!—заверещав він, але зараз же утих, стрітивши грізний гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати?—питав Валько.

— Вмію, вмію! лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати й що тільки на збитки йому¹ силується писати погано чи може з великої любови до його тростинки.

— Ну, то вважай же!—і Валько пішов далі, не переконавшись, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім йому й байдуже було до тих плодів,—він тепер був тільки економом і більше нічим. Очі його вже звернулися в другий бік і в другім куті кляси виглядали іншу жертву. Там сидів жидок², що по старинній привичці свого роду писав у задгузь³ силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким

¹ На збитки йому—пустуючи.

² Слова: „жид“, „жидівський“ вживаються в творах Франка, як і взагалі в Галичині, не в образливому значенні.

³ З-заду на перед, цебто справа на ліво.

способом і саме розпочав другу від слів „сот бог а з к сир“. Написана готова вже стрічка виглядала яко тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця, вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойше?—закричав він, прискакуючи до жидка.

Валько всіх жидків у клясі кликав „Мойше“,— хіба що це були сини багатих міських „тузів“ перед якими він мав великий респект¹. Жидок, на прізвище Йонас Туртeltaвб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знітився і скулився, як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха-ха-ха!—реготався Валько, призираючися жидковому писанню.

— Пане професор...—зачав жидок і зап'явся.

— Ходи сюди!

І не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його за вухо й потяг на середину.

На вид бідного Йонки, скуленого, тремтячого й заслиненого зо страху, вся кляса голосно зареготалася, хоч усякий і собі тремтів і кулився... Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові всміхнутися, а всі, що стоять під його гнетом, будуть реготатися без огляду на те, що регочуться власне самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько замазав власною рукою часть свого письма і втиснув жидкові крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, у задгузь. На ново зареготалася кляса, всміхнувся Валько але зараз же звёрсилось його лице, він обернувся до останньої лавки, де сиділи самі

¹ Респект—повага, шана.

найбільші й найдужчі хлопці і крикнув:

— Ану, дайте но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і залебонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші-носіпаки, і повели на градус. Тихо стало в класі. Замість сміху блідість виступила на всіх лицях, — тільки болючий вереск Йонки лунав посеред мурованих стін Василіянського монастиря.

— Досить із нього! — сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши це високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по класі і знов посипалися удари його тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке вражіння зробила ціла ота наука на Мирона, цього сказати годі. Він раз-у-раз дрожав, мов у лихоманці; йому шуміло в ушах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що й його не мине ота буря, що кожний удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова і стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були на правду. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мирон встрепенувся, вхопив за перо, шалопнув ним у чорнило й поволік по папері мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю! прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько. — Я тобі не показував уже десять раз, не раз?

Мирон зачудовані очі встромив у розлючене

Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обіляла його лице.

— Підійміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилиною парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на в'язах і хилилася додолу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів „цензор“, найстарший віком і найдужчий силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди! — проворкотів Валько. В нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значить можна його бити й з'обіжати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться.

Валько не помилився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди й вічної ворожнечі против усякого неволення та тиранства.

МИКИТИЧІВ ДУБ

Давно це було. Не тільки часи ті, але й спомини про них замеркли вже в душі. Часом тільки, мов блискавка крізь пільму, проблискують ті давні хвилі й навіють невимовну тугу на серце. Вони міняються, мерехтять, радість, страх, сміх і сльози переплітаються в них, а пам'ять ледве може з них поуриваних, безладних спогадок зложити живу, правдиву картину.

Я бачу себе маленьким, п'ятилітнім хлопчиною посеред цілої юрми таких самих крикливих, веселих, як і я, сільських хлоп'ят. Літо. На дворі тепло, сонце сипле огнем із погідного неба, але ми заняті забавою під шопою, в холодку, не чуємо спеки. Далі всі ми побігли на обору, поперелазили через перелаз, (деякі навіть, мов миші, попересувалися крізь діри в плоті) до сусіднього, Микитичевого саду. Тут дерев багато, холодно, і зілля всякого мов на пастівнику, і побігати є куди. Як ми любили бігати та бавитися в тім саду! Але одно було в нім найцікавіше для нас і найпринадніше, це величезний, з насажень у промірі грубий, високий і дуже конаристий¹ дуб,

---

¹ Конар—гілля.

що немов зелена, кругла баня віднівся зда леку над нашим маленьким селом. Він стояв коло самої дороги, припірав до плота, і там у куті, немов діти сховані за вітцем, росли довкола його величезного пня широколисті лопухи, кропива та подорожник. Але з переднього боку, від стежки, місце було гладко витопане, — тут ми найліпше любили ховатися перед дощем, мов під безпечну стріху, тут були супокійні, бо місце було як раз насеред саду, одалік від хат, так що ніхто на нас не сварив за крик або занадто охочу біганину.

А предметів до забави й місця до бігання було тут багато.

— Ану, хлопці, ланцюхи плести! — кликне один, і зараз уся юрма розбігається по саду і рве подорожники, відриває цвіти, а з м'яких рурковатих стрілок робимо довгі-довгі ланцюхи, все досилюючи більше й більше огнив, поки долішні не розірвуться від тягару всеї маси. Обвішаємося тими ланцюхами від ніг до голови, поспутуємося ними до купи в колесо і в ряд. і біжимо-біжимо дорожкою вниз садом, аж високі головки бур'яна на широке листя лопухів шевелиться за нами.

— Гей, гудзиків давайте! Що то, ми не жовняри¹ — кричить один, і всі покинули порозривані ланцюхи і пнуться між грубі лопухи, пригинають їх гильки й обривають головастиї, гачковитий цвіт білявої, олов'яної барви, який так легко чіпляється одержі. Ось з криком несуть у капелюхах цілі купи головок, сідають рядом під дубом на землі, а один припинає кожному за чергою по кілька гудзиків до пазухи й кож-

---

¹ Жовняр — салдат.

ного напминає: „А добре мені справується! Тепер ти оськовий¹.”

Вже гудзики поприпинані. „Еб-тех!²“ — кричить комендант, і всі встають. „Бігаць!³“ — командує далі, а сам пустився наперед, а за ним увесь ряд знов з криком летить у низ садом, затискаючи руками капелюхи на головах...

Але ось ми потомлені від довгого бігання. — Ходіть сідати! — говорить дехто слабший, задиханий, почервонілий від спеки і втоми.

— Почекайте, і я зараз прийду! — кричить Митро.

— А ти куди біжиш? — кричимо за ним.

— Ідіть, ідіть сідати, я вам щось принесу таке гарне!

Ми посідали, віддыхаємо і ждемо Митра. Це був син Мельникової Анни, що коморувала⁴ в Микитича зі своєю молодшою сестрою, яку ми, діти, звали Напудою — така звичайно ходила понура, гризка, розтрепіхана, нечесана та немита. Мати Митрова й Напуда були чужі в селі: ми не знали, відки вони прийшли до нашого села. Вони пробували по службах по сусідніх селах, поки в старшій сестри не вродився хлопець. Тоді вона пішла до Дрогобича й нанялася за мамку, а Митро ріс десь на вихованню в однім підміському селі аж до п'ятого року. Тоді його мати покинула служити в місті і прийшла в наше село враз зі своєю молодшою сестрою та впросилася до Микитича на комірство за відробіток. Ми, хлопці, нераз

¹ Оськовий — військовий.

² Еб-тех! — з нім. *Habt Acht!* позір! (рос. *смирно*).

³ Бігаць! — з польськ. *бігати*!

⁴ Коморувала — наймала хату.

наслухалися дома багато бесіди про Мельникову Анну, — а навіть до Митра чули якесь потаємне обридження за те, що він був байстрюк.

При тім сама постава, вдача й лице Митра, все те надавало йому якусь дивну ціху, відрубну від інших сільських дітей. Малий, підсадкуватий, чорний на лиці з великими, витріщеними очима без блиску й живости, він звичайно був найтихіший у нашій громаді, бігав поряд з іншими немов з мусу, при перегонах усе лишався на самім заді, при всім і всюди держався якось з боку, немов знав і чув сам, що тут він не свій, що тут не радо приймають його. А проте ніколи не відставав від нас, — тягся всюди, куди ми бігли, хоч по всьому видно було, що наші забави не дуже бавлять його. В усій його вдачі й бесіді було щось повільне розлізле, забудьковате, він усе виглядав мов прибитий і сонний, і це ще більше відпихало нас від нього. Але неприязни та сварки з ним у нас не було ніколи. Ні в чім він не супротивлявся, що робили інші, те й він, а в жадного з нас не було ніколи настільки смілости ані серця, щоб зачепити, з'обидити його. Так він і плентався поміж нами й по найбільшій часті ми серед голосних дитячих забав і зовсім забували про Митра, хоч тут таки посеред нас і він крутився, сопів та дивився на нас своїми чорними, немов скляними очима.

Але часом, коли всі ми помучилися і сиділи тихо, віддихаючи дебудь у холодку, Митро нечайно немов оживав, починав оповідати нам казки, а все такі страшні та понурі, що нераз не один менший слухає його, мов причарований, і ні з цього ні з того розплачеться.

В таких хвилях, коли довкола всі сиділи тихо і тривожно слухали оповідання, коли закляті царі, нещасливі діти, казочні звірі та палаці пересувалися немов живі поперед очима дітей, Митро оставався все однаковий і говорив таким рівним та холодним голосом, що нам від того голосу ставало ще страшніше, і ми в білий день мимоволі тислися одно до одного, не сміючи одначе перервати Митрову бесіду. І що найцікавіше, Митро говорив таким поважним тоном, описував усякі дива так докладно, зупинювався на всякій дрібниці так довго, немов усі ті страшні історії сам бачив та пережив. Часом і пісні співав, але ті пісні, звичайно якісь короткі, однотонні уривки, морозили нам кров у жилах; ми блідли, дрожали і не сміли рухатися, слухаючи його глухого, не зовсім приємного голосу.

— Відки в тебе такі співанки та байки? — питали ми нераз.

— Тітка навчила, — відповідав коротко Митро. Це він про Напуду говорив.

І тепер ми сиділи мовчки, чекаючи Митра. Ось він волочеться повільно горі садом і несе в руці кілька галузок „песього молока“, за яким, видко, бігав аж у низ берегом над потік, де на піску росли його цілі купи.

— А ти на що це нарвав? — крикнув до нього один хлопець. — Кинь це геть, то нечисте зілля. Татуньо казали, що цього не годиться рвати.

— Тихо! — відповідає холодно Митро. — Сідайте довкола, щось вам покажу.

Ми посідали довкола, а Митро в середині.

— Ви знаєте, що в тім зіллі в середині?

— Песе молоко, — відповіли ми. — Ади лиш розірви галузку, зараз потече.

— Ні, це не песе молоко, — відповідає по-
важно Митро, — це кров.

— Чия кров?

— То був такий кріль¹ і мав три сини. А кріль поїхав на війну, а сини були маленькі ще, а при них лишилася лиха мачуха. А кріль каже до неї: „Пам'ятай мені, щоб мені моїх синів доглядала, щоб їм давала молока та хліба пшеничного з медом, бо як верну, їх не застану, то біда твоя“. А як той кріль поїхав на війну, то був там три роки, а як прийшлося вертати назад, то він їде через міст, а на мості його кінь спотикнувся і зломив собі ногу. А кріль став та й каже: „Ов, щось буде зле. Певне вже нема моїх синів“. Але тут чує, з під моста співає щось:

Виїдь, виїдь крілю,
На червонім коню!
Твої сини порубані,
Під тим мостом закопані.

Кріль зазирає під міст — нема нікого, тільки на одному місці, на піску поросло багато зілля, от такого. Кріль зачав те зілля рвати, а з нього зачала капати кров. То тоді кріль пізнав, що це його синів кров, і заляв те зілля. „Зілля, зілля — каже, — не показуй ти людям, що це кров у тобі, але показуй, що молоко“. І він тоді як хто вирве це зілля, то йому здається, що то в нім молоко а тото кров. А дивіть, я вам зараз покажу, що то кров.

Ми тремтіли й дивилися на Митра. Він узяв тонесеньке сухе стебельце, зігнув його в маленький, подовгастий перстінь, і послинив так, що слина стала плівкою на цілій дірці пер-

---

¹ Кріль — король.

стения; потім підпустив у ту плівку соку з песього молока і ми побачили відразу, як по плівці з слини розливалися різнобарвні колісця, які чим раз більше переходили в червоний, кривавий колір. Нас проняло морозом, а Митро спокійно, своїм однотонним голосом, мов забувши все довкола, почав співати:

Виїдь, виїдь крілю,
На червонім коню!
Твої сини порубані,
Під тим мостом поховані.

— Митре, Митре, — почувся ось-ось за нашими плечами хрипливий, немов гробовий голос. Ми трохи не скрикнули всі з переляку й в одній хвилі обернулися за голосом. За плотом стояла Напуда.

Напуда була дівчина літ несповна сімнадцяти, низька, також чорна на лиці, з плоским носом, низьким чолом і такими ж великими та мутними очима, як і в Митра. Я ніколи не бачив її веселою, говіркою, не чув від неї жарту, ані пісні, не видав її пристроєною¹, як інші сільські дівчата. Все понура та мовчазлива, вона ходила мов сонна, а останніми часами стала ще понуріша. Ми, діти, навіть боялись її трохи, і коли здибалися з нею на дорозі, все обминали її мовчки, немов ось-ось ждали від неї якогось лиха. Але причиною того страху не були її поступки: вона ніколи не сказала нікому й лихого слова, тільки та її понурість, мовчазливість та забитість, що виразно малювалася на її невродливім буцматім²

---

¹ Пристроєний — причепурений, гарно вбраний.

² Буцматий — грубоватий.

та трохи піганистім¹ лиці, в її очах і ліних, мов за напасть рухах. Усе те відражувало від неї не тільки нас, дітей, чутких на всяку дрібницю, але й старших. Ніхто не сказав про неї ніколи й одного слова без якоїсь відрази та погорди, хоть і злого ніхто не міг про неї сказати. Правда, ніхто не допитувався, як вона зроста і як живе тепер, відки походить ота її забитість та заляканість, а раз похопивши назву „Напуда“ кожний тою згідною назвою збував усе, не додивляючися, чи під тою згідною назвою і під тою відразливою поверховністю не б'ється не тремтить та не мучиться живе, людське серце, що бажає щастя й життя не згірше всякого іншого. Та й чи є в наших селян час і вмість розбирати це все, а особливо там, де людина, загукана та забита довгими літами недолі і приниження, від малку погорджувана, поштуркувана та висміювана стягається сама в собі, корчиться мов проколений слимак та ховається тривожно з усім, що виявлювало би в ній живого чоловіка? І я пізнав, правда, по довгих літах, що такою людиною була Напуда.

— Митре, чи ти тут?— кричала вона з-за плота.— Ходи сюди.

Митро встав якось швидче й живіше, ніж звичайно, і пішов до перелазу, що виходив на вулицю. Перелізши пліт він підбіг до Напуди. Вона була одягнена зовсім так, як звичайно, в грубій зрібній², брудній сорочці і мальованці, без хустини на голові. Вітер розвівав її давно не заплітані чорні коси,

¹ Піганистий — прищуватий.

² Зрібна сорочка — з селянського полотна.

в яких декуди стриміли стебла соломи. Вона взяла Митра за руку й не говорячи з ним нічого пішла долі вигоном у поле.

А ми все ще сиділи під дубом, нерухаючися, а серед нас лежала купка „песього молока“, що її приніс Митро. Аж по добрій хвилі ми, так сказати, протверезилися і почали знов свої забави.

— А не знати, куди вони пішли?— сказав один із нас.

— А побіжим лише за ними, подивімося.

— За Напудою?— сказав котрийсь з якихось острахом у голосі.— Хіба не знаєш, що вона чарівниця?

— Та що, ми здалеку,— сказав другий.— Ходім на вигін.

Ми вилізли на вигін і побігли вниз, а потім звернули на поле, в той бік, куди пішла Напуда з Митром. Але на полі ми не могли знайти нікого, і набігавшись доволі по дорозі, вернули над вечером назад додому.

Другого дня по обіді я сам якимось бавився на оборі, стругав копанички до санок, коли втім крізь пліт із Микитичевого саду зазирає Митро. Він дихав дуже швидко й ледве-ледве прошептав до мене:

— Івасю!

— Га? То ти, Митре?

— Я. Знаєш що? Іди до хати та винеси мені хліба, та великий кусень. Мамі нині не стало.

Митро не перший раз просив у мене хліба. Я не питався його більше, тільки побіг до хати. На щастя мама вийшли були на город, а то би певно були насварили на мене, на що беру такий великий кусень хліба. Але йдучи коло

стола я побачив, що мама напекли бульб'яних¹ малаїв (пляцків без тіста), і не надумуючися, уломив мимоходом пів одного („скажу, що я з'їв, а що ж то, хіба я не годен?“ мигнула в мене думка), і побіг з тим усім до Митра.

Яким дивним, невимовним поглядом зирнув він на мене, ховаючи за пазуху хліб і малай! Мені стало чогось і любо і страшно...

— Треба бігти!— шепнув він і щез.

— Куди, Митре?— запитав я, але Митро не чув уже мого запитання.

При полуденку поміж іншою бесідою наймит Микола, вічно сердитий на всіх і все, сказав спльовуючи:

— Або от!.. Здибає мене ось Анна, та що в Микитича коморує. „Чи не видів ти, мой, моєї дівки?“ Тьфу на тебе, маро, мені старому ще за її дівками пантрувати?..

— Або де ж її дівка поділася?— запитала служниця Марина.

— А дідько її, дух святий при їдженню, знає. Десь як учора щезла, та й таки й дома не ночувала. Ні відшукати, ні відпитати.

— Гм! Певно то... вже — пробуркотіла Марина, наливаючи з великого кітлика борщ. Я не міг зрозуміти, що то таке „вже“; більше про це не було бесіди, так що я й не дізнався, що робиться з Напудою. Аж ось вечером, як уже худоба прийшла з паші, чую — крик на вигоні, плач, сварка. Всі ми, хто був у хаті, повибігали подивитися, що там таке. На вигоні вже стояли люди, охали, зацитькували та вговорювали когось.

¹ Бульба—картопля.

— Що тут таке? Що таке?— питалися люди, збігаючися з усіх боків.

— Та й от Анна хлопця трохи не обезвічила.

— Здуріла жінка та будьяками хлопчища, аж бідному плечі кров'ю підплили.

Я протиснувся крізь громаду, щоб поглянути на все.

— Я його, шибеника, на смерть заб'ю — кричала Анна, вимахуючи цілою в'язанкою будяків. — Я його в дим до гори ногами повішу! Най скаже, де тамтота плюгавиця поділася!

— Та як він вам скаже, коли не знає?— уговкували Анну жінки.

— Ага не знає? Злодій один; не бійтеся, він добре знає! Нині бігав увесь день нітвісти куди! Чуеш мені, ти опришку!— грозила вона Митрові. А він, бідний притулився до одної жінки і стояв ні живий ні мертвий; здавалося, що не бачив нічого, не чув, тільки хвиля від хвилі хлипав.

— А йди ж ти, Анно, йди!— заговорив старий Прокіп, найстарший дід у нашім селі. — Чи ти вдуріла, чи тобі й той розум вплив, щось його не мала? Та так дитину скарувати, га!

За плечима Анни стояв Микитич і мовчки дивився на все.

— Та ви би, куме Микитичу, не дали їй, — загомоніли жінки.

— А що кумові Микитичові до мене та й до мого хлопця!— закричала Анна. — Може то його?.. Права не має!.. Що схочу, те з ним зроблю!

Микитич скривився, мов перець розкусив.

— Та не дуже я й кваплюся, — сказав він осміхаючися на силу, якось прикро, — не дуже

я й кваплюся мішатися в твоє право! Роби собі про мене з ним, що хочеш!

Він пішов. Настала хвилева мовчанка.

— Ходи до хати, ти драбе один!— крикнула Анна і вхопила Митра за руку.

— Не піду, ти мене заб'єш!— сказав Митро таким твердим та рівним голосом, немов свято був переконаний про це.

— Анно,—загомоніли жінки,—май же розум! Що дитина винна, за що будеш бити його? Фе, стидайся.

— Ти сама стидайся, багачко зателепана!— закричала Анна.— А я чого б мала стидатися? Я чень¹ мати своїй дитині, я виб'ю, я й помилую!..

І Анна взяла Митра за руку й повела додому. Він не плавав, не кричав, не опирався, тільки раз обернувся і поглянув по людях, але таким поглядом, що мені стало від нього страшно, страшніше, ніж від його казки.

— За що вона хлопця вчепилася, чого від нього хоче?— питалися деякі люди.

— А от десь дівка поділася, а він буцим то знає, де вона.

— Ба, та чого дівка втекла?

— От дурна! Адже знаєте, їй уже час приходить. Певне боїться сестри та й того сумлінника² Микитича.

— От говоріть, говоріть: дурна!— сказав один чоловік.— Мала вона свій розум у голові, але затовкли, зацьмали. Господи, що тота дівчище не натерпілася за свій вік! Та як тут

---

¹ Чень—адже ж.

² Сумлінник—іронічно: дуже чесний.

не вдуріти хоть би й наймудрішому! Адже як би я вам зачав розповідати, то й до рана не переповів би.

— Но, но, ти, оповідачу мій, знов розбалагуришся,— задріботала його жінка.— От ходи додому! Не видиш, які хмари сунуть, дощ буде!

Всі люди поневолі озирнулися на захід. Над Ділом зависла страшенна синява, в якій щось клекотіло, мов у кітлі, і щохвилі блискало. Від Діла потягав вітер, та такий холодний, мов з-над ледового поля.

— Ов, на щось погане заноситься! Не дай господи граду.

— Ну, то-то би праці збавило, Христе єдиний.

— Але ж бо й справді, де тота дівка поділася?— закинув хтось.— Чи не вдуріла та не потеклася де в ліс родити? Адже в таку хвилю вона заков'язне в ночі. Піти би пошукати.

Люди балакали, стоячи на вигоні й не розходилися. Нараз із Микитичевої хати почувся страшенний писк Митра, що прошиб усіх до костей.

— Господи, справді вдуріла жінка, замучить хлопця!

— Та чого ви тут стоїте, як барани? Чому не йдете до хати та не віддрулите навіжену бабу від дитини?— заговорив грізний старий Прокіп.— Коли роздобула хлопця, то нехай же ж його годує! Не сміє тепер мучити та катувати його.

— Е, хотіла би позбутися завади!— сказав, хтось.

Люди гомонячи поперли на Микитичеву

обору, але ще не ввійшли в ліс, коли на зустріч вибігла розхрістана та задихана Анна і крикнула тривожним голосом:

— Люди добрі, будьте ласкаві, біжіть у ліс, шукайте. Вона десь над Глибокою дебрею в яличках! Ледве признався той бахур поганий. Біжіть, людонькове, біжіть, адить, яка туча надходить, ще де біді смерть буде, та потому скажуть на мене, що я вигнала її з хати!..

Баби обступили Анну й зачали з нею щось шептати, а чоловіки відразу побігли в ліс шукати за Напудою. Мене мама потягли додому.

Не минула й хвиля від заходу сонця, а вже на землі залягла така пільма, що я, виглядаючи з хати крізь шибу, бачив саме стільки, як коли б шибу з надвору обліпив смолою. Тільки вихор завивав поміж углами та шарпав китиці з причілок хат. Хвиля від хвилі лопотіли грубі дощові краплі в вікно. Блискавки кривавим світлом пороли пільму, а громи потрясали хату, повітря і землю.

— Йой, господи, що за страшна буря — сказали мама, прийшовши з надвору до хати. — Щось лихе буде. Я виразно чула, як під Микитичевим дубом щось стогне, але так жалісно та страшно, що мені волос у гору пішов.

В тій хвилі блискавка запалала на небі, загуркотав грім і з великим лускотом влетіла служниця до хати.

— Матінко Христова, — скрикнула вона ледве дух переводячи, — то певно щось покутує під Микитичевим дубом, що так тяженько йойкає! Господи, як я вчула, серце в мні застило, а воно все: „Йой, доленько моя! Йой, дитинонько моя! Йой життя моє непросвітне!..“ Так як ось за вмерцем заводять.

Усі, скільки нас було в хаті, вибігли на двір, не вважаючи на вихор, громи та блискавиці. Ми підійшли аж до Микитичевого плота, але крім шуму бурі, що термосила могутніми конарами дуба, нечути було нічого. Ми вернули назад до хати.

За добру хвилю надійшли тато з слугою: вони бігали оба в ліс, лазили по яличках та зломах, але не могли надібати ані сліду Напуди. В якімось понурім, темнім страсі лягли ми спати. Про Напуду бесідували тільки шепотом. А тим часом дощ мов із цебра жбухав на землю, а блискавиці коли-не-коли мов огняні змії прорізували пільму та відбуркувалися далекими громами.

На другий день сонце зійшло весело на погідне небо. Буря минула, не наробивши великої шкоди, тільки все відсвіжене по довгій спеці зеленілося, простувалося, блищало благодатними краплями дощу, немов сміло й радісно хапалося до нового життя.

Зранку було ще холодно, але скоро сонце обігріло трохи повітря і просушило росу, ми, діти, зібралися до забави. На нашій оборі зійшлася ціла громадка дітей, хлопці й дівчата з усіх хат. Тільки Митра не було.

— Ну, то Митро набрав учора від матері. Певно нині не може ходити, — сказала одна дівчинка.

— А ви чули, як учора щось під дубом йойкало? — запитав я.

— Ні, не чули. Або то щось йойкало?

— Адже мама чули, — відповів я, — та й он Марина. Ще як лиш зачало гриміти. Наші ще тоді не повертали були з ліса.

— Ану, ходім, подивімося, що там таке?

— Ні, не треба йти — сказала дівчина бо-язко. — Татуньо казали, що як де що йойкає по-ночі, то там нечисте місце. Як хто на нього стане, то йому нога всохне.

Але хоч і як ми боялися подібних казок, якими нас лякано від малку, то все таки цікавість перемогла. При тім це ж було в ясний день, тато тут же на оборі рубали дрова, та й під дубом було так гарно, зовсім не страшно. Ми зібралися на відвагу й пішли під дуба.

— Та чого ви боїтеся? Адить, тут нема нічого, ходіть, — кричав один хлопчина, біжучи передом. Але нараз поховзся, мало не впав, зирнув під ноги, і став мов задеревілий.

Ми не бачили зразу зміни на його лиці, аж коли вчинилися¹ біля нього, то й наші очі знехотя звернулися в те місце, де поховзся Михайло. І ми всі хвилинку стояли, мов одеревілі з перепуду. На тім самім місці, де вчора Митро показував нам кров крілівських синів зачаровану в песьому молоці, тепер стояла ціла калюжа правдивої людської крови.

— Йой, кров, кров, татуню! — заверещали ми раптово, кинувшись рядом утікати з саду.

— Що там, що там? Дух святий з вами! Що таке? — закричали тато, підбігаючи до перелазу.

— Кров, кров, ціла калюжа! — кричали ми зо страху.

— Де кров, де? — питали тато, перелазячи в сад.

— А он там під дубом!

Тато пішли оглянути показане місце і пробуркотіли:

---

¹ Вчинилися — опинилися.

— Ну, певно якесь нещастя!

А далі до нас:

— Діти, побіжіть-но заличте сюди Микитича, Прокопа та й своїх татів, хто є дома. Діти порозбігалися.

— От знов біда готова бути! Ще не дай боже чого, комісія з'їде, протоколи!.. А все через того сумлінника!

Люди посходилися питаючи, що сталося? Тато показали їм калюжу крови.

— Ну, що ж, — відізвалися деякі з людей, — певно тхір по-ночі курку з'їв, а ви зараз людей скликаєте!

— Так? — скрикнув старий Прокіп. — Ой, певне, що тут курку з'їджено, але яку? Ось подивіться сюди!

Прокіп стояв обіч і люди ззиралися на нього. Він своїм закованим костуром почав шпортати землю, відважив одну дернину, другу, вишпортав трохи глини, люди зирнули й ахнули. Деякі почали христитися.

— Господи, помилуй грішну душечку. Отто! Отто! — гомоніли люди.

З-під глини визирало посиніле, запухле личко дитини. Микитич поглянувши на нього закусив зуби і страшно-страшно поблід.

— А де тота... Напуда? — крикнув хтось із людей. — Знайти б її! Де вона?

В тій хвилі один хлопець закричав трохи оподалік на стежці.

— Що там знов таке? — загомоніли люди.

— Слід, нанашку¹, слід по стежці!

— Біжіть за слідом! — сказав Прокіп. — Чень

---

¹ Нанашко — дядько.

її знайдете, коли ще бідна жива, ночувавши вчорашню ніч на дворі.

Побігли люди за кривавим слідом у низ Микитичевим садом. Далі, далі, вниз садом, у беріг,—аж ось не стало сліду. Люди зупинилися.

— Ну, а тепер куди?—запитав один.

— Тихо, чуєш?—шепнув другий.

Усі завмерли. Тихо-тихо, мов десь з-під землі чути було важке, болюче стогнання.

— Господи, це певно вона! От тут у деберці! Ходім, може ще живу душу вирятуємо!..

Ніколи не забуду того страшного болем, жахом, і грижею споганеного лиця Напуди, коли її вивели з деберки. Її волосся було все замулене болотом, на руках сліди крові, одіж уся мокра й заталапана.

— Даруйте мені життя! Даруйте життя!—благала вона тих, що її вели.

— Ходи, дурна, адже тобі ніхто нічого не робить. Ходи до хати.

— Ні, я не піду до хати! Він мене заб'є! Господи, він мене заб'є.

— Хто такий? Який „він“?

— Я вже знаю, який. Ні, не піду! Радше в могилу.

— А на що ти дитину задушила?

Напуда мовчала. Привели її між людей, але вона з переляку й болю не могла стояти на ногах, упала на землю. Людям не стало серця допитувати її. Післали по комісію до міста, а Напуду завели до хати, таки до Микитича. Швидко з'їхала комісія: суддя й жандарм. Напуду закували, взяли дитину й поїхали.

Довго ще потім балакали наші люди про неї. Вона в суді призналася, що задушила

дитину, але хто був батьком дитини й пощо вона задушила її, того ні за що не хотіла сказати. Хотіла потім і сама скочити в воду, але вона так дуже боялася води—не скочила. Її судили в Самборі. Микитич, Анна, мої тато і ще кілька людей ставали за свідків. Дали їй п'ять літ; але ті, що бачили її на розправі, говорили, що з неї ледве тлінь була, певно довго не подихає. А малий Митро ніколи вже не виходив з нами бавитися. Відколи взяли пани його тітку, що одна може любила його щиро, відтоді він став іще більше понурий, лінивий та відлюдний. Він рідко виходив із хати і я рідко видав його. Часом тільки, коли була гарна погода, я зазираючи крізь пліт до Микитичевого саду, бачив Митра під дубом. Він заслинював стебло, підпускав на плинне дзеркальце краплину песього молока і вдивляючися в різнобарвні переливи гострого плину співав мертвецьким голосом:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під цим мостом поховані.

В-осені мене віддали до школи, а коли я приїхав додому на різдвяні свята, вже я не застав Митра. Він умер на самої Покрови. Зараз по його погребі Микитич нагнав його матір від себе й вона зчезла з села не знати куди, так як не знати відки прийшла.

Життєві хвилі та вражіння швидко затерли в моїй пам'яті ті два дивні, сумовиті лиця, понурі та нелюдяні постаті двоїх молодих людей, скривджених і немов проклятих долею.

Та по довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безодню, на дно суспільно-

сти, і змусила переживати хвили, коли чоловік поневолі питає себе: „По що я живу? Чи варто жити, щоб приймати, муку?“—аж тоді виринули в моїй пам'яті їх мученицькі, давно забуті лиця. Ось вони, ті парії людської громади, ті без вини виноваті! І вони живуть, мучаться весь вік, без ясних споминів і без ясних надій, мов ті подорожні, що вийшли в дорогу в мрячний день і йдуть тою мрякою всю дорогу. Вони минають зелені луги, цвітучі левади, плодучі сади і багатолюдні села, минають тисячі красот і радощів і не бачать нічого,—бачать лише сіру мряку, сірі стовбури дерев та сірі, непривітні лиця. І коли можна в них говорити про яке щастя, то воно хіба в тім, що не зазнали нічого кращого й не мають за чим тужити. І згадавши те їх життя, я почув докір у серці, що посмів рівняти свою долю з їхньою, і той гіркий докір був мов хіновий порошок хворому на пропасницю: він гіркий, але проганяє пароксизм.

1880 р.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА

Був Гриць премудрий родом з Коломиї,
Вчився барз добре на філософії.

Стара співанка.

I

Гуси зовсім нічого не знали про це. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про цей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почухався, взяв прут і підскакуючи погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима й червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак таракаючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива¹ гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць швякнув її прутом і назвав „лупярем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій влади на пасовиську. Очевидна річ через те, що ані білий гусак

---

¹ Грива гуска — що має зверху чорне або сіре пір'я, а знизу біле.

ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди—як їх було двадцятєро й п'ятєро—так ані одне не знало про близьке перенесення їх володаря та воеводи на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло й несподівано надійшла нова вість, т. є. коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця додому й там віддав його в руки матері, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і не кажучи ні слова попровадив трепечучого вниз вигоном, і коли гуси побачили свійого недавнього поводатора зовсім у змінєнім виді, в нових чобітках, у новім повстянім капелюшку й червоним ременем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуєною головою, немов хотів йому добре придивитися; грива гуска також простягнула голову й довгий час не могла й слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска!—відмовив гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: „Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питання“. А втім може й для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою, з комином на верху. До того будинка йшло багато хлопців, таких як Гриць, або й більших. Поза будинком по городі ходив пан у камізельці.

— Грицю!—сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Видиш оту хату?

— Видзу.

— Пам'ятай собі, це школа.

— Ба, — сказав Гриць.

— Сюди будеш ходити вчитися.

— Ба, — сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоби тебе записав.

— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлячи, що говорив батько.

— А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов в отгород поговорити з професором.

II

Увійшли до сіней, в яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

— Видиш, там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.

— Видзу — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму й будеш мусити сидіти цілу ніч.

— Я не хочу! — скрикнув Гриць.

Тимчасом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— На сдо! — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улію, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і зверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскочив до таблиці, взяв зі скриночки добрий кусник крейди й подав Грицеві.

— На, дурню, їж, та борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їж, дурний, та борзо! — напоминали хлопці, а самі дусились зо сміху.

— Гриць почав хрупати й насили з'їв крейду. Регіт у школі розлягся такий, аж вікна задзвеніли,

— Цого смієтеся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хочу. А що то таке?

— То ти того не знаєш? Ото дурний! Та то ерусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кожному їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попирскали до лавок, тільки Гриць остався зі слъозами в очах і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до нього.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілився? Га?

— Та я їв ерусалим.

— Що? Який ерусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж дусилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

— Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого пізнати.

— Ну, ну! Йди сідай, і вчися добре, а ерусалима більше не їж, бо будеш битий!

III

Почалася наука. Професор говорив щось показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та стовпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на

професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий із-заду раз-у-раз старався уткнути невеличке стебельце Грицеві в вухо, третій працював довгий час дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зі всеї сили.

— На що то микаєс? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовщом їсти, — відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи, буває, не здурив його цей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на нього професор і покрутив його за вухо, так що Грицеві мимоволі аж сльози стали в очах і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім ò-світі не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомимо по сто разів співучими голосами повторяли: „а-ба-ба-га-ла-ма-га“. Грицеві, не знати чому дуже це сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом наввипередки кричати: „а баби галамага“. Професор уже готов був узнати його дуже пильним і здібним хлопаком і хочачи ще ліпше переконатися про це, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи й самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіди: „Щому не клицис галамага?“ Аж тоді

бідолаха стямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили? — спитав батько, коли Гриць у полудне вернув додому.

— Вчилисьмося „а баба галамага“, — відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не входячи в те, що це за така дивовижна наука.

— Таке вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — заохотив отець. — Як тут у селі вивчишся, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на попа. Жінко, а дай-но йому що їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV

Минув як раз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялись. Професор просто сказав йому, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що ліпше зробить, коли відбере його додому й назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав додому як раз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно на пам'ять і не раз навіть у сні з уст його вилітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, якого йому не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць у науці не поступив. Букви якось мішалися перед його очима й він ніколи не міг спізнати їх з лиця, котре *ш*, а котре *т*, котре „люди“ а котре „мисліте“. Про читання вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його

непонятливості, чи в кепськiм навчанні професора, цього не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих“ між того-річними школярами було 18 на 30 і всі вони підчас того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони звільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців „пац“¹ та „попідволосників“, і як покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше й найчастіше думав про це. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надоїли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час мов сновида. Накінець змилювався бог і післав місяць липень, і змилювався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба, — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперечися личком, візьми лупку на голову, та жени гуси пасти.

— Ба, — сказав радісно Гриць.

V

Гуси, звичайно — дурні гуси, і цим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через

¹ Паца — биття тростиню по долоні.

цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Нерозум їм лучилося зайти в царину й тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того, нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. П'ять молодих гусаків і десять гусок господиня попродали в місті; важко пришлось іншим розлучатися з ними. Стару попелясту гуску забив хворостоною у шкоді сусід і в варварській безсердечності прип'яв бездушного трупа за лапу до тої ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу і надію череди, забив ястріб, коли раз відблукався від соєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невіджалувані страти череда цього року була більша ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появилася між ними з прутом, знаком своєї намісницької влади, зразу всі очі звернулися на нього й тільки один німіючий сик здивування дався чути. Але ані білий гусак, ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і трепотанням крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де?—цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був,—відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов!—дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню?—крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо—дзьоботіли, громадячись коло нього інші гуси.

— То ніби, що я навчився?—формулював їх питання Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо?—дзьоботіли гуси.

— А баба галамага!—відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недовсяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага!—скрикнув він своїм дзвінким, металічним голосом, випростувавшись, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак обертаючись, до Гриця додав, немов щоби його ще більше пристидати:

— А кши, а кши!

Гриць був зломаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали?—подумав собі Гриць і пігнав гуси на толоку.

1883 рік.

М А В К А

(Літня казочка)

— Гандзю, Гандзуню! Сиди мені, небого, дома, бо я піду в ліс по губи!

— Візьміть і мене з собою, мамуню!—говорить маленька Гандзя, ломаючи свої тонкі губки.—Мені самій страшно в хаті!

— А йди, йди! Така вже стара дівка виросла та й їй в ясний день у хаті страшно! Далі віддаватися захочеш, а в хаті боїшся! Стидайся! І як я візьму тебе в ліс? Хіба ти зможеш ходити по лісі?

— Ой, зможу, мамуню, зможу, не бійтеся,—говорить Гандзя, повеселівши.

— Ні, ні, сиди в хаті! Там у лісі Мавки, знаєш, такі з зеленими косами! Вони беруть маленьких дівчаток.

— О, я не боюся Мавок, мамуню! Мені ген-то¹ снилася одна... так любо ми бавилися! А вона все сміється до мене... правда, мамуню, що Мавки сміються, так голосно-голосно!.. та й каже: „Гандзю: ку-ку!“ А я кажу: „Я тут!“ А вона каже: „Ходи, Гандзю, в ліс, там у нас такі гойданки, у-у! у-у!“ Візьміть мене, ма-

---

¹ Ген-то—недавно.

муню, візьміть, може її побачимо! Я так би хотіла погойдатися з нею...

— А йди, йди, дурна! Щось також говориш! От сиди в хаті, я позамикаю двері, ніхто сюди не вийде. А я незабаром вернуся, не бійся!

Мати пішла. Залізний ключ закалатав у дверях, засуваючи дерев'яний засов. Гандзя заплакала в хаті.

— Чому мене мама не хотіли взяти? Я була би побачила Мавку! А там у лісі так гарно, тихо, зелено, тепло!.. Ой, тоті¹ мама! Тут мене замикати в хаті... а самі в ліс пішли, самі!..

Хата, де жила Гандзина мати, стояла на самім краю села. З трьох боків, не дуже далеко, виднівся густий, темний, вічно тужливий ліс, що шумів раз-у-раз та заводив якусь таємничу пісню. Дивна то пісня. Деякі її ноти щемлять у серці, мов недавня, ледве загоєна рана; інші рвуть думку з собою в темну, пахучу безвість, у якийсь безмежний, непрозорий простір; інші порушують самі глибокі й сильні струни в людській душі, будять бажання життя, енергію, охоту до невтомної праці, світлої будучини, а ще інші навівають якусь недовідому, глибоку тугу на серце. Гандзя родилася серед гомону тої пісні; відколи могла чути тони, чула найбільше її, і не диво, що та пісня причарувала всю її нервову істоту. Ві сні й на яві вона прислухалася до неї зимовими вечерами, коли ревла буря і ліс стогнав, як тисячі ранених на побоевищу; любила нею весною, коли теплий вітер ледве-ледве воручив вохкі ще, безлисті, а вже свіжими соками налиті гілячки; прислухалася

¹ Тоті—тії.

до неї в пекуче літнє полудне, коли вітру не було чути, а проте по верхів'ях лісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зітхання або мов сонне лепотання задріманих на соняшній спеці дерев. Дитяча уява день і ніч блукала по лісі, знаходила в його голосах відгомін своїх дрібнесеньких, а проте для неї таких важних і величних радощів і терпінь. От тим то й не диво, що та лісова пісня причарувала всю нервову, тендітну Гандзину істоту. Ві сні й на яві в неї все одне та одне на думці—ліс і його тайники. Що найкращого, найприємнішого затишила вона в своїм коротенькім життю (їй було всього п'ять літ), усе те нерозлучно в'язалося з лісом. Ах, як радо, з якою розкішшю слухала вона казок про лісових духів, про ті на-пів страшні, на-пів принадні твори народньої фантазії, а особливо про Мавок з білим, як березова кора, личком і з довгими, зеленими косами! Вона не могла зрозуміти, чого інші діти бояться Мавок. Адже ж вони такі гарні, такі добрі для добрих дітей, так радо бавляться з ними серед лісової зелені, гойдаються на довгих, тонких, березових гильках (ах, Гандзя так любила гойдатися!) і сміються так весело, співають так пречудово! Їх голоси, мов срібні дзвіночки, дзвеніли не раз у Гандзиних снах, і вона була така щаслива, слухаючи їх здалеку... Але вона ще ніколи не бачила Мавок на очі. Який жаль, що мама не хотіла сьогодні взяти її з собою в ліс! Сьогодні була б певно побачила Мавку, о певно! Адже ж їй не дармо снилися Мавки вже кілька ночей, співали, сміялися так голосно-голосно, гойдалися на гильках, та все кликали її до себе, в ліс...

— Гандзю, ку-ку! Гандзю, ку-ку!— кликали вони, ваблячи її до себе своїми білесенькими руками.— Ходи до нас, до ліса! В нас так тепло, так весело, так любо! Ади¹, які в нас коси! І в тебе така буде! Ади, які в нас гойданки!.. І ти на такій будеш гойдатися! У-у! у-у!.. Ходи, ходи!..

Гандзя заплакала. Вона озирнулася по хаті. Як тут нужденно, вохко, понуро! В кутах діди стоять—страшно! Їй пригадалася приказка, якою втишували її, коли часом плакала:

Лізе кусіка
З-за сусіка!
Зуби зазубила,
Очі заочила,
Руки заручила,
Ноги заножила!
В серці їй гострий ножище,
В плечах їй дубовий колище!

Вона затремтіла; тривожно поглянула на стелю, в якій стримів забитий чорний, грубий, дерев'яний гак, дивачно понакарбовуваний. Цей гак в її уяві був „кусікою“. Вона, лежачи в постелі, нераз довго вдивлювалася в нього й усе почувала таємний страх; усі страшні повісті, що їй наговорила баба, вона в'язала з тим гаком. І тепер у німій тривозі вона почала вдивлюватися в кусіку, і чим довше дивилася на неї, тим виразніше їй здавалося, що ця кусіка жива, що це така стара, погана, зморщена баба з величезною торбою, в яку забирає малих дітей. Ось вона випростовується, тупає своїми дерев'яними ногами, лізе, лізе чим раз ближче до Гандзі!.. Гандзя заверещала перелякана і скочила з припічка на землю,

¹ Ади—диви.

відси вилізла на лаву, до вікна. Там було ясніше. Вона оглянулася на хату—нічого; не-сміло зирнула на кусіку: вона не рухається, але чорна, горбата, страшна, як була вперед. Але на дворі, ах, на дворі так ясно, так тепло! З вікон видно ліс—ах, там певно Мавки гойдаються, чекають на неї. Ні, вона не видержить у тій поганій хаті, з тою страшною кусікою, вона вилізе крізь вікно на двір і побіжить у ліс, на хвильку, заки верне мама, побавитися з Мавками. А як не верне? Як мама прийде швидше, то буде бити. Ні, мама не прийде швидше, адже ж вона буде ось тут на окопі, побачить маму, як буде йти з ліса з грибами.

Гандзя вилізла вікном із хати. Легкий, літній вітерець обвіяв її теплом, розвіяв її коротке, біле, мов лен, волосся, викликав живішу краску на бліде личко; тільки очі палали якимось гарячковим огнем, як уперед. Побігла через обору до лісу. Чулася такою легкою та сильною серед того тепла, в тім свіжім повітрі, навіянім запахом нив у розцвіті. Ліса була трошки відхилена; отворити її Гандзя не здужала б,—куди ж її малесеньким, слабим ручкам до такого тягару! Вона, мов мишка, пролізла крізь вузький розтвір, крізь який хіба кішка могла би пройти вигідно, і з усміхом радості на устах, тремтячи всім тілом опинилася на вигоні, супроти поля. Вітер дмухнув різче на її лице. Гандзя була лише в одній сорочині, довгій до кісток і підперезаній червоною крайкою. В першій хвилі вона почула щось ніби холод. Але ні, це тільки так їй здавалося, адже сонічко ось як гріє, де ж тут холодно!..

Півперек поля тягнеться вузьенька стежка до ліса. Гандзя знає добре цю стежку, по ній

вона найрадініше любить бігати, з неї виразно видно ліс! Ось він великий, сумрачний, гомінкий! У Гандзі дух захопує з радости, що ось іще хвильку бігти, і вона буде в лісі, сама!

Вона біжить, тільки що якимось не може так швидко бігти, як давніше. Жито поважно хитає колоссям, коли вона біжучи пересуне ручкою по стеблах. Як вона любить тепер оце жито, ті блаватки¹ та цвітки куколю, що де-де блискають, мов сині та рожеві зірки, серед ліса золотистих стебел!..

— Мавко! Мавко!—кричить Гандзя з радости, біжучи стежкою.—Я йду вже, біжу, ади як швидко! Будемо бавитися.

Чим раз голосніше та виразніше гомонить вічна лісова пісня. Гандзя ловить її вухом, впивається нею. Серед шуму та гомону листя вона виразно чує щось, немов різке плюскання рибки у чистій кришталевій воді: це сміх та радісні крики Мавок. Вона чує навіть, як вони кличуть її до себе:

— Гандзю, ку-ку! Гандзю, ку-ку!

Але як же вони близько! Ось тут таки за окопом, а як же! Любі Мавочки, вони певно прийшли за мною сюди! Та й що не боялися! Адже як би їх люди спіймали, то забрали б їх у торбу, а як же!.. Дали би тій поганій кусіці в торбу! Але ні, вона не дала би Мавок, вони такі добрі, такі гарні!..

— Мавко! Мавко!—кричить Гандзя щосили.—Я вже тут, я зараз надбіжу, ще лише дрібочку², зачекай.

¹ Блаватки—в'їлошки.

² Дрібочку—трошечки.

Ах, ось уже й ліс! Який тихий, величезний, понурій! Берези гріються на сонці і світять здалека своєю білою корою. Їх довгі віти, мов зелені коси, позвисали додолу й колишуться з вітром. Ось тут десь і Мавки зараз будуть. Га, певно поховалися перед Гандзею, але вона закличе їх, вони зараз повибігають, засміються голосно в своїх кутиках...

— Мавко! Мавко! Я вже тут, тут, тут! Ходи, будемо бавитися!

Гай! Он засміялася одна, але як далеко! Ах, друга, третя!.. Адже ж Гандзя знала, що вони не витримають довго в схованці. Ах, який чудово дзвінкий їх сміх! Як любо кличуть вони Гандзю з собою! Тут темно, а там далі так ясно, там повно зілля, такого гарного, пахучого! Там гойданки такі легенькі! Ох, Гандзя побіжить за ними, адже ж це не дуже далеко!

* * *

Вже вечоріло.

Гандзина мати давно вернула з губами додому й весь день ходила по селу, питаючи за Гандзею. Її ніхто не бачив. Бідна мати чим ближче до ночі, тим тривожніше бігала від хати до хати, але Гандзі не було ані сліду.

— Та й то, видите, нещастя моє! Якесь вродилося таке слабеньке та мізерне, а тепер уже з місяць то раз-у-раз якщо говорить, то ніби в гарячці! Наговорили їй нашибоваті¹ баби про якихось Мавок, а вона раз-у-раз про них, і у сні лише Мавки та Мавки! Скарана

---

¹ Нашибоватий—дурний, божевільний.

моя година! А де тепер поділася, то вже господь знає. Та й то вона ніколи не звикла бігати далеко, все пильную та не пускаю...

Але Гандзі як не було, так не було. Вечером мати з плачем упросила кількох людей, щоб ішли в ліс шукати. Але й ніч минула, знайти не могли нічого. Минув і другий день, Гандзі не було. Як побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того й не сказати. Аж на третій день рубаючи дрова в лісі здибали люди маленьку дівчинку під березою. Вона лежала, обнявши міцно березу заков'язлими ручками. Отворені очі не блищали вже, тільки на устах застив розкішний усміх; видно, Гандзя тільки що перестала бавитися з Мавкою.

1883 р.

ПОЄДИНОК

(Зимова казка)

Zwei Seelen leben,
ach, in meiner Brust².
J. W. v. Goethe.

Битва була в самім розпалі. Гармати ревіли, мов люті звірі, кидаючи з своїх гирл тяжкі, смертоносні кулі. Ракети лускали високо під хмарами, розсипаючися градом кривавих іскор. Уся широка кітловина стогнала, кричала, гриміла та палала, мов одне пекло. Сонце зайшло, а сумерки, налягаючи на землю, робили весь той образ знищення, різанини і смерти ще страшнішим.

В тім огнистім, пекольнім вирі, де п'ятьма мішалася з різкими ognяними язиками, де смерть являлася у всіх можливих видах, де кров людська димілася і бурхала потоками, а тисячі сильних, здорових і рум'яних парубків ішли по трупах товаришів на зустріч неминучій погибелі, в тій безодні знищення і жаху дух людський завмирав, думка губилася, мов порохинка в полі,—чоловік ставався бездушною машиною, живим деревом, яке нічого не зна-

---

¹ Дві душі живе в моїх грудях.

ючи, нічого не тямлячи, йде куди йому кажуть, робить, що йому кажуть, і паде, де його постигне неминуча загибель.

У таких самих безтямних стані був і я ось уже півгодини. Відколи наш капітан крикнув нам: „Марш!“ — відколи довкола засвистали кулі, затріщали гранати, залунали зойки ранених, задимилося поле від вистрілів, від тої хвили я стратив силу приймати вражіння, стався машиною. Я знав тільки одне, що наша ціль були ті горючі хати недалекого села, відки сипався на нас густий град ворожих куль.

Ні, я не можу сказати, що знав це! Тільки пожежа, що роздирала тисячами огняних мечів густі сумерки й ще густіші клуби диму, — ота пожежа тягла мене й усіх моїх товаришів до себе, так як огонь лампи тягне до себе нічні нетлі.

Ми йшли мовчки, топтали по трупах мовчки, бродили в крові мовчки: тільки коли часом цей або той трафлений кулею повалився на землю, виривався з його грудей роздираючий крик. Але лише на хвилю! Він зараз затихав під ногами дальших рядів, що мов сліпа лавіна перевалювалися через нього.

— Бігом до штурму! Марш! — заgrimів за нами голос капітана.

Той голос, захриплий але різкий, ухопив нас, бачилось, у могутні кіхті й кинув нами наперед, мов важким каменем. Що діялось з мною кілька мінут по тім розказі¹ — не знаю. В моїй уяві миготять безладно перемішані блиски пожежі, блиски багнетів, гашені гарячою кров'ю, гуркіт вистрілів, зойк, прокляття, стогнання конаючих, і глибокі, страшенні рани

---

¹ Розказ — наказ, команди.

в покорчених, живих тілах людських, освічені вибухами полум'я. Я отямився аж серед села, серед моря іскор, мов муром обведений довкола чорними стовбурами диму, на якімось вільнім місці, мов на вигоні.

Я був сам. Я став, відітхнув важко, озирнувся довкола і знов відітхнув. Після страшного зворушення я не міг іще прийти до себе не знав, де я, що зі мною діється і звідки я тут узявся.

По хвилі моя притомність зачала вертатися. Перше чуття, яке пригадало мені, що я живу, був глухий, пекучий біль у грудях. Що це? Чи я ранений? Переконаюся, що ні, — але біль проте не перестає. Довгої хвилі треба було, поки я міг переконатися, що це болить моє серце.

Але чого ж воно болить? Хіба я винен тій страшній руїні? Хіба я можу спинити її? Хіба я міг опертися всемогучій силі, що пхнула мене самого враз із тисячами інших в оцю пекольну долину на кривавий танець? Хіба я можу чародійським словом загоїти всі рани, спинити всю кров, згасити всі пожежі?..

Довкола мене гриміло, ревло, клекотіло, мов у кітлі. Битва тревала дальше, але покотилася огняною лавиною в інший бік. Довкола мене широким замкнутим кругом клубилися стовбури диму, тріщало горюче деління будинків, гуділа велика пожежа. Я стояв у тім огнянім крузі без виходу. Розпалене повітря лилося мов горюче олово в моїй груди, дух мені захапувало, кров била в жилах молотами, страшенна спрага давила мене за горло, світ зачав колихатися і крутитися в моїх очах...

Нараз дихнула в мої груди хвиля холодного, оживляючого повітря, я випростувався і по-

бачив перед собою — себе самого. Смертельна тривога проняла мене до кости, розбурхана кров ледом стялася і на хвилю мабуть зовсім перестала битися. Мов причаровані впилися мої очі в дивну появу, що німо, з грізним, від пожежі паленіючим лицем стояла передо мною.

— Хто ти?—ледве прошептав я, важко переводячи дух.

— Я Мирон,—відповіла сміло й твердо поява. Так, це справді був Мирон! Це справді був я, такий сам, як колись у найкращі, найсвятіші дні моєї молодости! В гордій, смілій поставі, в блискучій зброї стояв мій власний образ передо мною, мірячи мене строгим, грізним оком судді, що бачить перед собою затверділого й непоправного злочинця. Від того погляду мої груди стискалися, вся моя істота тремтіла, мов лист від осіннього вітру. Ох, я чув неясно, але все таки чув, що не вийду чистим із цього гострого суду.

Але в хвилі, коли мої розтривожені думки вспіли зібратися і впорядкуватися, відізвалася в моїй груді сильним голосом любов себе самого й заглушила тривогу.

— Як це ти кажеш, що ти Мирон—заговорив я, не зводячи з нього очей—коли я Мирон!

— Ти?—відповів мій двійник коротко, з виразом безперечної погорди. Це одне коротеньке слово дивної появи мов молотом ударило мене в тім'я. Я знов почув глухий, пекучий біль у грудях і довго не міг зловити стільки повітря, щоб промовити слово.

— Коли ти Мирон,—сказав я вкінці,—то хто ж я такий? Адже ж оба ми не можемо бути одною особою.

— Не можемо, певно, що не можемо! —
потвердив він зі згірдною усмішкою.

— То хто ж я такий, коли ти Мирон?

— Ти? Хто ти такий? Вітрова мара, привид
моєї розгаряченої фантазії, ніщо.

— Я... ніщо? — крикнув я, добуваючи останніх
сил — Я привид? Я мара? Але ж у мене тіло,
і кість, і кров! Але ж я рухаюсь і хожу не-
залежно від тебе! Але ж я був тут перед тобою!

Дивний привид грізно наморщив брови.

— Нужденна маро! — скрикнув він, — брех-
лива появо, плоде сумерку й тривоги, і ти смієш
ще суперечатися зо мною? Смієш простягати
свої злудні¹ руки проти мене, правдивої дій-
сної дійсности? Ну, чим, скажи мені, чим ти
докажеш, що ти Мирон, а не я?

Я стояв, мов поражений громом. Думка моя
була мов одеревіла, я не міг знайти ніякого
доказу.

— Ну, скажи мені, які твої діла, які твої
змагання? Куди йдеш? Чого хочеш? За що
борешся?

— Я охороняю порядок, роблю порядок,
хочу порядку, борюсь за порядок — пробубонів
я, але чув, що сили мої щезають, немов хто
половину серця вирвав мені з грудей, половину
життя висав із тіла.

— Нужденний привиде! — загуло громове
слово мого страшного судді — і ти говориш,
що ти Мирон? Отже знай, що Мирон той твій
порядок уважає пануванням підлоти над чесно-
тою, а твої діла служенням тиранії, а твою
боротьбу кривавим злочином! Щезай геть! Ти
не Мирон!

---

¹ Злуда — омана, привид.

— Але чим же ти докажеш, що ти Мирон?—
прошептав я.

— Коли докажу, що ти мара, привид, ніщо.
Я зложив уста до насмішки.

— Не віриш іще? Переконайся! Ану, по-
борімося! Коли ти дійсний Мирон, а я привид,
то я щезну від твого вистрілу, а коли я дій-
сний Мирон, то ти щезнеш. Адже ж привид
чень не переможе дійсности. Стріляй!

Я прицілився, гуркнув вистріл, і зареготався
мій страшний противник.

— Маро нужденна! — сказав він,—щезай же
від моєї кулі!

Блиснув його карабін,—і мов громом раже-
ний я покотився між трупи.

1883 р.

МІЙ ЗЛОЧИН

Ні, не видержу! Не можу довше видержати! Мушу прилюдно признатися до гріха, хоч знаю наперед, що на душі мені не буде легше від того. Адже ж відплата тут неможлива, бо яка ж відплата може винадгородити невинно пролиту кров, надолужити замордоване життя?

Так, у мене на сумлінню забійство. То значить, не це одне тільки. Адже ж чоловік—великий, систематичний, рафінований убійця між сотворіннями, та й усі ті сотворіння з свого боку докладають і свою добру пайку до загальної великої симфонії убійств, котру нам подобається називати „органічним життям“. Усі ми вбиваємо на кожному кроці, ріжемо, топчимо, давимо, нівечимо мільйони живих тварів. Ані хвилі не можемо жити без убійства. Наші страви, наша одіж, наші забави, наш хід і наш сон, навіть наш віддих, усе те непереривний ряд тисячів і мільйонів убійств. А найцікавіше те, що ми навіть не спостерігаємо цього. Та не тільки анатемські мікроорганізми вбиваємо з байдужим серцем. Навіть наших вище устроєних братів, риб, раків, птахів і звірів ми мордуємо без гризоти сумління і заспокоюємо себе тим єдиним і найвищим *raison d' état*:

треба нам їх для власного прожитку. Як чоловік, що замолоду вибирав пташачі гнізда, ловив мотилів, збирав комах, ще й досі не покинув замилювання до риболовства, я маю на сумлінню певно не мало тисяч таких убійств. Та проте всі вони забуті й тільки це одне мучить і гризе і вертить мою душу довгі літа. Тільки це одне не вмирає і не вигасає і оживає все наново, болить тим гірше в моїм нутрі, чим більше силкуються забути про нього, затерти його.

Аж страшно мені робиться, коли ціла ота нещасна подія ясно, з усіми подробицями вирине в моїй пам'яті. Від того часу минуло багато літ, певно більше як тридцять. Я був тоді невеличкий сільський хлопчина й бігав, граючись по лісах і полях мого рідного села.

Власне надійшла весна, один із перших гарних теплих днів. Перший раз по довгій зимовій неволі в тісних, душних хатах, ми, сільські діти, могли побігати собі вільно. Ми вибігли на сіножать, що ще була гола й сіра від скиненої недавно зимової перини. Тільки десь-недесь прокльовувалася з землі свіжа зелень: сквапливі гострі листки тростини, ще позививані в гострі шила листки хріну та лопухів над потоком. Тільки в недалеких лісах сподом усе забілілося від дикого часнику, що власне починав уже відцвітати, від білих і синіх підліщків.

Над нами здвигалося темно-синє склепіння неба, всміхалося сонце, а на далеких вершках Карпат блискотіли ще здорові снігові шапки, мов іскристі діамантові корони. Та їх краса не зворушувала нас надто дуже, бо ми почували кожної хвилі холодний зимовий подув,

що йшов від них униз до сходу сонця. І річка почувала це; вранці вона була ясна й чиста, і плюскотіла тихенько мову літі, а тепер клекотіла гнівно в своїх тісних берегах і протискалася вниз своїми жовтаво-брудними, розбурханими водами: це були як раз оті блискучі діаманти, розтоплені весняним сонцем.

Та все те не в силі було поспувати нашу весняну радість. Ми ходили, скакали й підскакували, і бігали довкола й відвідували всіх наших знайомих: старого могутнього дуба на краю ліса, що то по його крепких конарах¹ ми літом лазили навзаводи з вивірками; високу, похилену березу з жалібно навислими тоненькими гілками, що ми їх звичайно надуживали на гойданку на велику гризоту пана лісничого; тихі криниці в лісовій гушавині, де ми позасідавши за грубими яворами та в'язами нераз придивлялися вечерами лисам, борсукам та диким кабанам, що сюди приходили пити; і вкінці глибокі, чисті млинівки², де ми щонеділі з гачками чатували на щупаків, а коли припекло сонце, з криком і реготом освіжувалися в чистій, холодній воді.

Кожне місце довкола тих млинівок, найбільш улюблений терен наших забав, оглядали й обнишпорювали ми зовсім докладно. Це був спуст стародавнього великого ставу. Півперек долини, від ліса до ліса підіймалася здоровенна гребля, що тепер, обривняна і здавна розорювана плугом, виглядала як довгий, рівний горб гілки в трьох місцях перерваний: раз потоком, що тут скручував аж під ліс і гнівно буль

---

¹ Конар—вітка, гілка.

² Млинівка—озерце, криничка.

котів і рвав та підмулював високий, стрімкий беріг, і два рази згаданими вже млинівками, єдиними останками колишнього панського ставу. Ті млинівки були не надто широкі, глибокі з на сажень, отінені декуди вільхами, вербами та лозовими корчами. Літом густа, пахуча трава та квітки білої конюшини нависали з берегів аж над саме водяне дзеркало. Тепер, що правда, довкола було досить голо й сумно, та й у воді, що в літі густо-часто оживлювалася плюскотом щупаків і громадами червонооких плотиць, які звичайно плавали цілими купами під проводом одної найбільшої, тепер було тихо. Та ми проте щокрок заглядали цікаво в воду під кожний прут, під кожний зів'ялий лопух, у кожний корч, чи не задушився деякий наш знайомий щупак під ледом, або чи пані видра не була ласкава зробити нашим риbam візиту.

— Псс! Псс!—засичали нараз два чи три хлопці, що йшли передо мною, схилилися до землі й поповзли тихо наперед, намагаючися обступити довкола один корч.

— А там що таке? Що там таке?—запитав я поневолі також шепотом.

— Птах! Птах! Не бачиш його?

— Де він? Де?

— Ось тут у корчі. Побіг. Ми ще такого не видали. Не літає мабуть, лиш бігає.

Поки ще хлопці обступали корч, я пішов просто до середини корча, обережно розгорнув густі гілячки й побачив справді невеличкого пташка, що сховався в торішній сухій траві. Не знаю, чи він був ослаблений, чи переляканий, досить, що побачивши мене над собою не полетів і не побіг і я в тій хвилі

мав його в руці. Всі хлопці позбігалися, щоби побачити мого бранця.

— Ах, який гарний!

— Такого пташка я ще не бачив ніколи.

— Гляньте лише на його очі!

— А його пір'ячко.

Це був маленький болотяний пташок, які в нашій підгірській околиці показуються дуже рідко. Пір'я на нім було попелясто сіре з легеньким перловим полиском, дзьобик тоненький, темно-зеленкуватий, і такі ж самі довгі, тонесенькі ноги. Він сидів тихо, затулений у моїй долоні, не тріпався, не дряпав і не дзьобав, як це звичайно чинять інші дикі птахи, коли їх зловити в руку.

— Що ти будеш робити з ним? — запитали мене деякі хлопці, озираючи зависними очима гарну добычу в моїй руці.

— Понесу його додому.

— Будеш його пекти?

— Або я знаю? Буду його годувати.

— А знаєш, що він їсть?

— Побачу. Коли не схоче їсти хліба, то може буде їсти мух, а коли не мух, то хробаків, а коли не хробаків, то слимаків або сім'я, або пшоно. Вже щось винайду для нього.

Я справді поніс малого, гарного пташка до дому й посадив його не до клітки, а в середину подвійного вікна, де мав більше куди бігати й літати, більше світла й повітря. Пташок не літав і не порхав, а тільки бігав здовж шиб, тут і там постукуючи своїм тоненьким дзьобиком о скло, та раз-у-раз як мені бачилось, тужно поглядаючи на широкий, вільний світ. Часом зупинявся, схиляв голівку і знов підносив її наглим, пташачим рухом або пере-

хилював її на бік, так що одно око, бачилось, блукало по гильках близької яблуні, і потім знов потакував головою так сумно і зрезигновано, немов би хотів сказати:

— Ах, там на дворі так гарно й тепло, та моя весна пропала! Я в неволі!

Мене щось немов шпигнуло в серце, коли я кілька хвиль придивлявся цьому пташкові. Мені самому зробилося сумно.

— Пусти його! Пощо будеш його держати тут!—прошептало щось у моєму нутрі.

— Але ж він такий гарненький! І я ж зловив його—відповів я вперто собі самому.— Може він привикне. Коли б я знав, чим його годувати!

З годуванням мав я справді чимало клопоту. Я поклав пташкові кілька кришечок хліба, кільканадцять зерняток проса й кільканадцять хатніх мух, кожний рід поживи окремо в чистенькій мушлі, поставив йому черепок води й пішов геть, щоби лишити його в спокою. Коли вечером я повернув додому і зазирнув до свого пташка, то побачив, що він ані не доторкнувся до поживи, тільки сидів у кутику, високо в гору простягнув тоненьку шийку й не змигаючи оком глядів крізь вікно на двір, де серед пурпурової пожежі заходило сонце за снігову шапку Хребти-гори, і від часу до часу потакував головою так сумовито й безнадійно, що я не міг довше дивитися на нього.

— Може це нічна пташина,—подумав я,—і аж у ночі буде їсти.

Ця думка заспокоїла мене трохи й я спав твердо й не думав про пташка. Скоро рано, ще до схід сонця, я побіг знов до світлиці й зазирнув до вікна. Пташок усе ще сидів на

тім самим місці, де я вчора бачив його, усе ще простягав шийку високо до гори й усе ще, не змигаючи оком, глядів крізь вікно на широкий вольний світ отам за скляними шибамі і від часу до часу потакував головою. До поживи ані не доторкнувся.

— Пустити його! Пустити його—закричало щось у моєму нутрі.—Пощо тобі мучити його? Адже ж він згине з голоду.

— Ні,—відізвався інший, упертий голос у моєму нутрі,—я мушу вибрати, чим він годиться! Принесу йому слимаків і хробаків і жабурина.

Не знаю відки мені стрілила до голови така думка, що він може їсти жабурина. Досить, я лобіг на пасовисько, назбирав усяких дрібних слимачків, накопав хробаків і виловив з води добру жменю жаб'ячої ікри і приніс усе те моєму бранцеві. Він навіть не звертав уваги, коли я всі ті достатки клав перед нього, не показував ані страху, ані найменшої цікавості, ані крихітки апетиту на ті ласощі. Здавалося, що тільки сонце й тепло й весна там на широких вольних світах займали всю його увагу.

Того дня мав я якусь роботу, то ж пішов геть і вернув аж вечером. Я поспішився заглянути до пташка. Він бігав, легенько потакуючи здовж шиб і навіть не доторкнувся до поживи.

— Диво дивне!—подумав я і хотів зараз випустити його на волю. Та мені прийшло на думку, що тепер він певно ослаблений і не здатний до літання, а коли зараз вечером випущу його ось тут на подвір'ю, то це буде для нашого котика дуже легка й пожадана добича. Ліпше буде, коли ще сьогодні він пе-

реночує в мене. А завтра ранесенько я занесу його на те саме місце, де його зловив, і пушу на волю.

Другого дня, схопившись ранесенько з со-
ломи, я побіг до свого бранця. Він усе ще
не брався до ніякої поживи й сидів ослабле-
ний і втомлений у куточку, очима все зази-
раючи крізь вікно на волю. Він спокійно дав
себе взяти й поглянув на мене тими самими
невимовно сумними оченятами, якими дивився
крізь шиби на сонце та на яблунові гильки.
Раз навіть він потакнув головою, немов би
хотів сказати:

— Так, так, знаю вже, куди мене несуть.
Я вже давно знав, що воно дійде до того.

Я виніс його на подвір'я. Він сидів спо-
кійно в моїй долоні й не пручався. Я чув
його м'яке пір'ячко і його тепле тіло.

— А смачне мусить бути його м'ясо!—стрі-
лила мені нараз думка через голову.

— А що, як би його зарізати й дати спекти?

— Пустити його! Пустити його!—шепче щось,
мов добрий ангел, у моїм нутрі.—Адже ж ба-
чиш, він такий маленький. Навіть заходу не
варто, щоб його пекти.

— Алеж бо шкода його пускати! Я ж зло-
вив його!—бунтувалася дитяча впертість у
моїм нутрі.

— Пустити його! Пустити його!—лебеділо щось
тихо-тихо в найглибшій глибині моєї душі.

А пташок сидів тихо і зрезигновано в моїй
жмені. Я отворив долоню—він не полетів.
Щось огидливе, злорадне тріюмфувало в моїм
нутрі

— Бачиш! Він сам не хоче! Ти ж дав йому
змогу втікати, чому ж не втікав?

— Алеж він слабий і зголоднілий, — лебеділо щось тихо-тихо в глибині моєї душі.

— Ёт, що там! — скрикнула дитяча впертість і в найближчій хвилині я відкрутив головку малому, гарному пташкові. Він затріпав раз чи два рази своїми тоненькими ніжками, з шийки виплили дві чи три крапельки крові й малого, гарного пташка не стало. В моїй долоні лежав холодний, бездушний труп.

І нараз зломилася, розвіялася вся моя впертість, моя завзятість, моє самолюбство. Я почув виразно, що я оце зробив щось безглузде, огидливе, що я допустився безсердешного вбійства, навалив на себе провину, якої не відпокутую і не відмолю ніколи. Адже ж я знівечив зовсім безцільно таке гарне, невинне життя! Ось тут, на вільнім світі, перед лицем цього ясного, теплого весняного сонця я видав і сповнив жорстокий, нічим не мотивований засуд на смерть. Тепер я почув зовсім ясно і виразно, що це вбійство було зовсім безцільне. Адже ж цього бідного трупика я не зможу ані обскубти, ані їсти. Ні, я не мав сили навіть ще раз поглянути на нього. Я випустив неживого пташка з руки й засоромлений, стурбований, пригноблений і змішаний я побіг геть, геть від нього, щоб не бачити його, щоб затерти в душі навіть споминку про нього. Мені дуже хотілося плакати, але я не міг; щось немов кліщами стискало мою душу й вона не могла в сльозах вилити свого болю. Маленький, гарний пташок лежав у моїй душі, я поніс його з собою і мені здавалося завсіди, що він глядить на мене своїми невимовно сумними оченятами, глядить з тихою резигнацією, по-такує голівкою і шепче тихо-тихесенько:

— Ах, я це й знав, що пропала моя весна, що неволя буде заразом і моя смерть!

У м'якому вразливому дитячому серці не довго тривали ті турботи. По двох-трьох днях я вже забув про пташка і його нещасну долю. Забув, бачилось на завсіди. Вражіння мого злочину залягло десь у темнім куті моєї душі і звільна його присипали, прикрили й погребли інші вражіння, інші спомини.

А проте воно не завмерло. Минуло цілих двадцять літ, і коли на мене звалився перший великий удар нещасливої долі, коли я молодий, з серцем повним жаги, бажання жити й любити, посеред чудового літа сох і в'янув у тюрмі й мусив почувати, як розбивалися всі мої надії, як без милосердя толочено, розтоптувано, без цілі й без ума нівечено та руйновано все те, що я вважав найдорожчим скарбом своєї душі, тоді серед тривожної, безсонної ночі явився мені той маленький гарний пташок, шпигонули мене в саме серце його сумні, повні тихої резигнації оченята, прошептали мені його повільні рухи ті несамовито страшні слова:

— Ах, моя весна пропала! Я в неволі! Знаю вже, знаю, чим то воно скінчиться!

І відтоді я не можу позбутися цього спомину. Він затроює мені кожну хвилину щастя, розбиває мою силу й відвагу в нещастю. Він мучить моє сумління грижею і мені здається, що все дурне, безцільне, жорстоке й погане, що я тільки коли зробив у своїм життю кристалізувалося в конкретний образ оцього малого, невинно замордованого пташка, щоб тим докучливіше мучити мене. Тихими ночами я чую, як той пташок тихо-тихо стукає дзьоби-

ком о шибу і я прокидаюся зі сну. А в хви-
лях тривоги й розпуки, коли лютий біль запу-
скає кігті в мєє серце і грозить ось-ось зла-
мати силу моєї волі, мені здається, що я сам
той маленький, слабосилий, голодний пташок.
Я чую, що якась уперта, завзята й нерозумна
сила держить мене в жмені, показує мені невло-
вимі привиди свободи й щастя, та може в най-
ближчій хвилі без причини й без цілі скрутить
мені голову.

1898 р.

У К У З Н І

Із моїх споминів.

На дні моїх споминів, десь там у найглибший глибині горить огонь. Невеличке огнище неблискучого, але міцного вогню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це вогонь у кузні мого батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині — те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема — кидає його в паленище на жмінку розжареного вугля, принесеного в черепку з хати, а потім своїм звичайним поквапним способом обзивається до слуги:

— Ти, ти, ти Андрусю, ану димай, а поволі, поволі, поки розгориться.

Андрусь, той сам, що з хати приніс мене на коркошах¹ і посадив на вуглянній скрині близько вогнища, тепер хапає за жердку від міха й починає дути. У міха зразу якийсь короткий дух, він іще не набрався повітря, не вложився до праці; він розфукує вугля, а вогню не скріплює.

¹ На коркошах — на раменах.

— Помалу, Андрусю! Ти, ти, ти хло, помалу!

— Ще дика баба фукає! — говорить жартуючи Андрусь, і щосили налягає на жердку, щоб набрати в міх як мога більше повітря.

Його згадка про дику бабу проймає мене дрожжю.

— Де тота дика баба? — питаю я.

Андрусь сміється.

— В місі. Хіба не чуєш, як фукає?

Я прислухуюся — справді фукає.

— Чекай, як я її добре надушу, — говорить Андрусь, — то вона буде стогнати.

— Я не хочу! Не дуси! — скрикую я.

Мені збирається на плач. Я не розумію! Андрусьового жарту. Моя уява залюднена марами, упірями, страчуками¹, про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини при куделі. Вони згадували не раз і про дику бабу, що сидить у Ділу та курить відтам димами; Андрусь перший помістив її в ковальськiм місі, і від тоді той міх наповняє мене жахом.

— Но-но-но, ти, хло! Не говори дитині дурниць. Не слухай Івасю, не слухай, у місі нема ніякої дикої баби.

— А що ж там так сопе?

— То вітер, синку. Видиш, міх набирається вітру, а як його здусити, то дує. Ади й я так дую!

І батько пару разів дмухає в огонь.

Я успокоююся. Огонь розгарається. Зразу він немов боязко виховзується з-поміж вугля синявими язичками. Та дика баба починає дути дужче; синяві язички в корінню черво-

---

¹ Страчук — що стратився, закінчив самовбивством.

ніють і вискакують прожогом із глибини вугляної купи. Звільна чорне вугілля і собі ж набирає червоної краски, полум'я сичить і простується, робиться немов в'язка блискучих ножів або стріл. Але дика баба вже надула свій шкіряний живіт майже аж до стелі. Андрусь назирає обома руками, грудьми й животом, щоб здушувати жердку вниз. Огняні ножі внизу робляться білими; вугля з червоного робиться золотим, немов прозірчастим, немов топиться. Я не можу відірвати очей від того маленького огнища, що не чваниться світлом і ледве розганяє сутінок невеличкої, дерев'яної кузні, та зате плює здоровими іскрами аж під коритовидний, глиною виліплений та саджею навислий стріп, і криє в собі велике тепло, велику робочу енергію.

А батько стоїть при ковадлі, взяв свій невеличкий, „спряточний“ молоток у руку й кілька-надцять разів ударив по ковадлі, швидко раз-за-разом, мов вербель¹ на барабані. Пішов голос по всьому присілку — знак, що в кузні починається робота.

Тепер він витягає з-під міха різні скриньки з усяким заліззям. Тут повизублювані сокири, які треба насталити; ось одна виглядає мов очайдуша з розчерепленою головою — в неї розбитий обух, її прийдеться зовсім „пересипати“, як каже батько своїм образним язиком. А онде коло дверей чересло — треба нанадити. Під кузнею в невеличкім піддашку обік точила стоїть пара возових коліс, які принесено до ковання, — там же лежать і нові залізні рафи² на обручі.

¹ Вербель — барабанний бой.

² Рафа — кусок заліза.

Батько був славний коваль на всі околичні села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять літ по його смерті один чоловік на другім селі, старий уже, розговорившись зо мною та згадавши про батька, мовив:

— Ні, нема вже такого коваля. В мене ще й досі його роботи сокира є. То душа—не сокира.

Коли батьків вербель, виграний молотом по ковадлі, залунав по слободі, починали звичайно сходитися сусіди. Робота в кузні йшла по-найбільше в зимі—літом були лише два короткі сезони; плуговий та серповий—но за те батько відмикав кузню в літі хіба тоді, коли хтось нагодився з якоюсь більшою та пильною роботою.

А в зимі господарської роботи мало. Де-де в stodолі лопотять ціпи, в сінях хрупотять пили або фуркочуть коловороти, крутячи мотуззя. Робота не квапна. А в кузні весело. Хто приходив з більшою роботою—чи то воза кувати, чи то сокиру зробити, то не забував узяти за пазуху фляшку горілки. Йшлося до коваля як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Батько такси ніякої за роботу не мав, „що людьом, то й мені“, а нема готових, то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше. Та й не раз і потрібно більше помічників. Ось хоч би обручі натягати на колеса: три, чотири хлопи хапають за здорові дрючки з залізними гаками; два інші та батько третій довгими кліщами несуть розпечений обруч, кладуть його на обода, а ті з дрючками хапа-

ють гаками за рафу, опирають кінець дрючка об обід і починають шосили тиснути вниз. Батько хапає великий молот і побиває рафу, де треба. Дерево обода за дотиком гарячого заліза де-де пускає полум'я, та воно швидко гасне.

— Ну, ну! Ти-ти-ти! — чути батькове приговорювання, перемішуване ударами молота то орафу, то об обід, та кланцанням гаків, що тягнуть обруч у різні боки. Потім три, чотири чоловіки хапають такі самі великі молоти й починають в такт молотильників набивати затягнений обруч на обід. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп — лунає на всю слободу, поки обруч не стане зовсім на своїм місці. Старші господарі очима знавців оглядають колесо, придивляються, чи добре стягнув обруч дзвони, чи ввійшла на своє місце кожна спиця, чи міцно стоїть маточина; цей та той підійме здоровецькою рукою колесо вгору, пустить його легко до землі і прислухається до його стуку.

— Колесо як дзвін — повторяє один за одним. Найвища похвала ковалеві.

А в кузні дика баба стогне та стогне, огонь у паленищу вже весь білий, а в глибині його щось жевріє, ясніє як золото й пускає подовгасті, розгалужені іскри, так звані, зиндри. Це „вариться“ будуча сокира. Батько кинув у вогнище добрі дві пригорщі гонталів¹, тих старомодних, ручної роботи гонталів із кованого заліза, приложив їх вугіллям і поставив ще одного чоловіка крім Андруса димати. В батьковій кузні така вже встанова: хто приїде — сиди, говори, дійде до почастунку і його

¹ Гонталі — невеличкі цвяхи.

не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемонії обертається до нього: „Ти-ти-ти, хло!“, (коли це хтось молодший), або: „Куме-куме! Ану но за молот!“ Або до міха! Або до чого там треба було. І моя дрібна особа була предметом його дбайливості в таких разях. Коли треба було брати на ковадло якесь більше, сильно розпалене залізо, з якого скакали сильні іскри або сарахкотіли біло-зеленковаті зиндри, батько все просив когось із присутніх:

— А заступіть но там дитину!

Я дуже боявся тих іскор, та проте страх любив дивитися, як вони, мов рій огнистих чмелів, вилітали з-під батькового молота і прискали на всі боки. Особливо в таких разях, коли треба було зварювати два окремі кусні заліза в одно. І так коли батько з розтоплених у паленищу гонталів збив одну грудку, цю грудку по кількоразовім випаленню викував на подовжну, плескату штабку, довгу на півтора п'яди та широку на три пальці, потім на круглій розі ковадла загнув, а кінці склепав до купи, наставала найважливіша пора в виробі сокири: зробити добрий, міцний обух і зварити, викувати та настилити лезо. Зігнена груба штаба йшла наново в огонь, а коли була розігріта до білого, в неформенну діру треба було вбити обушницю—залізний прилад, на якому мав формуватися отвір у обусі сокири. На тій обушниці батько виковував обух дуже старанно; його обухи ніколи не тріскали й не розвалювались, а це в господарській сокири, що часто служить і за довбню, дуже велика чеснота. Разом з обушницею йшла сокира знов у вогонь, але в яким виді! Місце, де оба

кінці штаби сходилися разом і де мало повстати лезо, було геть обліплене рідко розведеною глиною—це мало причинитися до зварення заліза. Покладену в огонь сокиру батько старанно, як дитину, прикривав горючим, а потім іще свіжим вугіллям, а те вугілля скроплював іще водою, в якій також була рідко розведена глина—це на те, щоб давало ліпший „гиц“¹. І дика баба починала стогнати щосили. Доти, доки з огнища зі звичайними вуглевими іскрами не починали вириватися ярко-білі зиндри. Ні, ще не доти! Аж коли ті зиндри починали густими роями „сарахтіти“ з огнища, тоді був знак, що залізо зварене досить. Батько звільна брав кліщами розпалене залізо, обгрібав його молотком із вугілля й розтопленої глини, клав на ковадлі й робив кілька легких ударів своїм молотком. Ці удари все мали для мене якийсь чар таємничості: хоч які були легкі, а проте за кожним ударом сарахтіли та розскакувались на цілу кузню великі рої зиндер. І хоч я звичайно в таких хвилях сидів на своїм підвищенім місці, заслонений від ковадла плечима якогось дужого „нанашка“, то проте мої очі з безпечного сховку бігали всюди по кузні, слідили за кожною зиндрою, а рівночасно не змигали й з того заліза, що під ударами батькового молотка прибирало чимраз виразнішу форму. А надавши м'якому залізу таку форму, як йому було треба, батько моргав на присутніх, особливо молодших, і приговорював:

— Ти-ти, хло! Ану за молоти! Ану живо! Два чоловіки хапали здоровенні молоти й

¹ Гиц—із німецького, тепло.

били в такт по залізу, Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! Лунали удари трьох молотів. Малий батьків тоненько, а два інші грубо, загарливо, мов сердито.

Лезо було зварене; та тепер починалася батькова детальна робота: знов над обухом, поки не дійшло до того, що можна було виняти обушницю, а потім над лезом та над вістрям. Батько кував та перековував кожну часть по кілька разів, дбаючи не лише про форму, але особливо про те, щоб залізо було рівно та туго вироблене, щоб ніде не було сази ані задирки, щоб сокира виглядала „мов вилита“.

В кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини: хто що чув у громадським уряді, що бачив на торзі в Дрогобичі, що розповідав мандрований жебручий дід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закови: в ту пору розпочиналося видобування нафти й воску на більший розмір. Тисячі людей ішли до Борислава, видурювали за що-будь шматочки ґрунту від селян і починали рити „дучки“. В сусідних селах почав зароджуватися тип „ріпника“: звичайно парубки, не лише бідні, а й заможніші, „ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб“,—так характеризувала селянська поговірка життя ріпника—перший прояв промислово-капіталістичних порядків у тім тихім, досі, патріархальнім закутку.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Цього тижня в ямах загинуло п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задусило трьох, а цей або той упав з кибля і роздерся на городженій кішниці, що служила замість цямбрини в тих, крайне примітивно будованих, ямах. Це була

одна постійна тема оповідань. А друга тема: цей Бориславцець пішов з торбами, той розпився, того, кажуть, підпоїли та п'яного пхнули до ями. І далі йшли безконечні, уривані оповідання про різні шахрайства, про п'ятики ріпників, про їх добрі зарібки й марновання заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію. Наша слобода лежала далеко від гостинця¹; від нас ніхто не ходив ані не їздив до Борислава, але наслухавшись в зимі в кузні оповідань про нього я постановив собі зараз на весні не пожалувати ніг, побігти на гостинець і визирати там доти, доки не побачу ріпників, що з дальших, бідніших сіл ішли там гостинцем до Борислава або вертали відтам у суботу додому. Та моя цікавість була заспокоєна швидше: ще в зимі батько взяв мене одного понеділка до Дрогобича й тут я побачив цілі юрби ріпників і цілі купи жидів, що кожного селянина який їм по одязі видавався Бориславцем запитували:

— Газдо, газдо! Ви з Борислава? А маєте закопи на продаж?

Батько не радо слухав тих оповідань про Борислав. Він так зжився зі старими порядками сільського життя, що в тім новім бориславськім розгардіяші чув щось нове, вороже дотеперішньому життю. Він не давав по собі

---

¹ Гостинець—шлях.

пізнати того, не осуджував і не обурювався, як дехто з завзятих прихильників старосвіччини, але коли вичерпався запас новин, радо звертав розмову на інші, переважно моральні теми. Батько, пильний і тямучий робітник, любив кпити собі з дармоїдів та фушерів¹, з роззяв та галапасів. На potwierдження своїх загальних уваг він любив наводити коротенькі оповідання та притчі, звичайно на тлі ковальського ремесла. Тут у кузні я чув уперше такі оповідання як оте про хлопця, що його батько привів до коваля на науку та боячись, щоб „дитина не попеклась або, щоб іскра не випекла їй ока“ просив коваля, щоб умістив його сина в коші прибитім на стіні. „Воно, мовляв, буде придивлятися до всього та й так навчиться“. Хлопець „учився“ таким робом сім літ, а вернувши до батька замість леміша зробив пшик.

Раз зведена на дорогу загальних тем та оповідань розмова йшла живо. Охочих слухати було багато, та були між нашими сусідами й незвичайні майстри-оповідачі. Сипались знекдоти, спомини з дальніших літ, про Кошуцьку війну², про тісні роки, про мандрівку наших селян на Поділля в службу або на Покуття та на Буковину за кукурудзою. Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристиками людей—Подолян, Гуцулів, Бойків—та місцевостей: Коломії, Городенки, Садогори, Черновець.

Та ось сокира готова. Ще раз розпікає її батько, але лиш до червоного й потім застро-

¹ Фушер—той, що як слід не вмів робити діла.

² Кошуцька війна—війна Австрії з Угорщиною 1848 р.

млює вістрям на два пальці в холодну воду— вона гартується. А потім на шрубстак ¹ із нею та під пильник, щоб обгладити, а нарешті, на точило, щоб нагострити—і готова невідлучна товаришка селянина чи то в лісі, чи при плузі, чи при фірманці, всюди, де треба „скріпи рукам“. Коваль радісно глядить на своє діло, любується ним кілька хвилин, а потім дає в руку сусідам. І мандрує нова сокира з рук до рук. Кожний обзирає обух, пальцем пробує, чи гостре вістря, обзирає лезо, чи гаразд виклепано, все обзирає, немов би це була його власна сокира.

— Ну, тота подовжить ²—каже один.

— Мені би тоті дубики тепер, що вона їх вирубає—зітхає другий.

Щасливий властитель нової сокири дивиться на неї з гордощами, з любов'ю. Він бачив, як її робили від самої першої хвили, відколи вона була ще пригорщею старих гонталів. Він помагав дути міхом, бити молотом при її робленню, — вона, значить, почасти й його власне діло. Він весело дякує ковалеві, добуває з торби плескату півквартівку з горілкою. Батько велить із хати принести чарку, бохонець хліба, пів плесканки сира на дерев'яній тарілці—і починається частовання, „обливання“ нової сокири.

Батько випиває чарку горілки, закусує і береться до нової роботи; решта товариства частується, гуторить, жартує. Цей марить на яві: як би мені дві-три сотки ³, то я би те

¹ Шрубстак—знаряддя для роблення діри.

² Подовжити—довго тривати.

³ Сотка—сотня карбованців.

й те зробив та показав! Другий числить, скільки грошей в останнім році перейшло через його руки.

— Дванадцять десятків, бігме кумочку, дванадцять десятків, як один крейцар¹! Яка би то пара воликів була! А так що! Як в пальці тріс. Ні чоловік в'їв, ні впив, ні красно входив², лиш дідьчий матері годив.

— А вам, куме Марку,—обертається один до нашого простодушного сусіда,—як би вам так дванадцять десятичок тепер, що би ви зробили?

— Я-я-я,—заїкається Марко,—вже-би-би-би я зна-на-нав, де їх сховати.

— Певно завинули би в шматину, та запахали де під стріху!—жартує дехто. Марко не силкується реплікувати, тільки хитає головою, мовляв: жартуйте здорові, а я своє знаю!

Інші радяться про свої хатні справи: у того корова положилася, там дитина кашляє; інший хвалиться, що вчора з полукіпка пшениці намолотив п'ять чверток. Обмови обговорювання неприсутніх батько не терпів і коли кому заганявся язик у той бік, умів зручним зворотом або притинком збити його з дороги, а молодшого, бувало, й по-просту покартає: „Не пхай носа до чужого проса!“ Так само не любив батько нічого сороміцького в розмові: сам він і при ньому вся компанія все держалася в межах приличности, звісно такої, яку можуть допустити собі чесні, статочні господарі. З жінок деколи жартовано, а батько любив повідати звісну притчу про дівку-скуску на до-

---

¹ Крейцар—копійка.

² Входити—одягатися.

каз, що „жіноча натура й невинного веде до гріха“.

— Во то раз жив один отець зі своїм сином у лісі двадцять літ. Хлопець так і виріс у лісі, не видівши живого духа крім свого вітця. А як минуло двадцять літ, каже отець:

— Ну, сину, підемо трохи в світ подивитися, як там люди живуть.

А син каже:—Добре, тату!

Пішли. Приходять до села, а на краю села кузня. Вступили вони до кузні, посідали, син дивиться на ковалеву роботу, а далі каже татові:

— Тату, може би й я поробив трохи?

— Добре, синку, пороби.

Парубок приступає до огню, де власне грілося залізо, але не бере кліщів, тільки хапає розпечене залізо просто в руку, кладе на ковадло та й кує, а залізо не пече його ані дрібки¹.

Коваль витріщив очі на такого челядника, а батько нічого, лише каже синові:

— Ну, що, сину, добре робота йде?

— Добре, тату!

— Як схочеш, то можеш лишитися. Але перед тим ходімо ще трохи далі, бо ми ще дуже мало світу виділи.

Добре. Пішли далі селом, а на вулиці пострічалася їм дівка. Син став, дивиться—що то, ще не видів такого, а далі питає:

— Тату, а то що таке?

— То, синопьку, скуска,—каже старий.

А в сина аж очі розгараються.

— Ей, тату, як би то ми в лісі мали таку скуску!

---

¹ Дрібки—трошки.

Пізнав старий, що в хлопцеві кров заговорила та й каже:

— Ну, годі, сину! Будемо вертати додому.

Вертають. Прийшли знов до кузні, а старий каже до сина:

— А що, сину, може хочеш іще трохи покувати?

— Добре, тату, — каже син.

Та й знов по своєму: йде до огню, а там залізо розпечене. Він хап рукою за залізо. Ей, як не крикнув, як не хопить руку назад! А долоня вся міхуром стала. Обпік дочиста. А старий каже:

— Видиш, сину, то за те, що ти тої скуски захотів.

Та й забрались оба й пішли назад до ліса.

Батько оповідав цю притчу жартом. Аскетизм, що лежить в її основі, був зовсім чужий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік товариський, громадський. „З людьми і для людей“, — це була девіза його життя. І досі тямлю, яке велике вражіння зробило на мене його оповідання про того святого, що просив бога, щоб його увільнив від людської любови.

— То ще за давніх часів було, як жив один славний доктор. Він багато помагав людям, а бог дав йому таку ласку, що всі люди любили його. Ну, так до нього липли, як мухи до меду. Куди обернувся, куди поступився, всюди в нього були приятелі, а з ким лиш раз заговорив, той був би за нього й у вогонь скочив. Аж раз ідучи лісом здибав діда, зовсім голого, оброслого волоссям від ніг до голови, як молився в якійсь печері.

— Що тут робиш, діду — питає лікар.

— Богу служу,—каже дід.

— Як же ж ти йому служиш?

— А бачиш: я відкинув усе світове, відчурався і всього молюся та оплакую свої гріхи.

— А не ліпше-би ти служив богу, як би був лишився в світі та працював для людей?

— Не можна разом служити богу й мамоні,—відповів дід.—Люди й їх усі гризоти, турботи та заходи, то мамона. Хто кому служить, від того нехай і платні жде. Я служу богу й бог мені відплатить, а хто служить людям, то чим йому відплатять люди в день страшного суду?

На тім вони розійшлися: старий лишився в лісі, а лікар пішов до свого діла. Але відтоді як зачав міркувати над дідовими словами, як зачав думати, то, нарешті, дійшов до того, що зненавидів людей і захотів і собі ж відчужитися від них. Утік у ліс, але люди знайшли його, а коли він не хотів вертати до міста, то вони захотіли жити з ним у лісі. Він знов утік від них, і знов його знайшли. Він сховався в якусь недоступну нетру—і там його знайшли; поплив на море й велів себе покинути на якійсь пустій скалі серед води,—і там люди віднайшли його й липли до нього по-давньому. Тоді він почав молитися богу:—Господи, дай мені таку слабість, щоби мене всі люди боялися, щоби перестали липнути до мене!

Як зачав молитися, як зачав бога просити, так, нарешті, пан-біг зіслав на нього таку слабість, що зачав собою бити до землі, розшибати, піну точити, ричати не своїм голосом, так що всі люди його пуджались¹ і втікали

¹ Пуджались—лякалися.

від нього. А він при кожнім таким нападі все бачив чортів, що його торгають розпеченими кліщами, тягнуть до себе залізними гаками, б'ють залізними палицями, а все кричать:

— Ходи до нас! Ходи до нас!

Так він мучився цілих дванадцять літ, але вже не тікав у ліси та в дебрі. Тепер його душа тягла до людей, але люди тікали від нього. Він ходив по містах та селах, просив притулку, але тота хвороба зробила його таким страшним, що ніхто не хотів його приймати під свою стріху. Як де вийшов межі купу людей, то всі розбігалися; навіть до церкви не міг вийти, бо всі втікали відтам, де він появився, то його потім не пускали. Нарешті, по дванадцятьох роках чує голос:

— Валентий! Валентий!

Він обзивається:— Хто мене кличе?

А голос каже:— А що, солодко жити чоловікові без людської любови?

А він каже:— Господи, я согрішив. Дай мені смерть, хай довше не караюся.

А голос каже:— А видиш! Хто людям служить, той мені служить. Я сотворив чоловіка для людей і тільки з людьми й через людей він може бути щасливий. Як би я був хотів, щоб він сам собі й через себе був щасливий, я був би зробив його каменем. Як би я був хотів, щоб він тільки мені самому служив, я був би зробив його ангелом. А так я дав чоловікові найбільший дар — любов до людей, і тільки тою дорогою він може дійти до мене. А ти хотів бути мудріший і йти навправці, та й зайшов у дебру, де сидять тоті з кліщами та з залізними палицями. Ну, та тепер досить твоєї покупки. За те, що ти вперед служив

людям і рятував їх, я беру тебе до себе, а твою слабість лишу людям на пам'ятку: хай перемагають свій страх і відразу й учаться любити та рятувати одні одних навіть у таким страшнім стані.

— І лікар Валентій — кінчив батько, — зробився святим, а його слабість і досі ходить по людях. А хто рятує та дозирає хорого на ту слабість, той має ласку в пана бога.

Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковальський вербель, відіграний батьковою рукою молотом по ковалі. Скільки змінилося за той час! Не лише з кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашім закутку, не лишилося майже ані сліду. З тодішньої веселої компанії, що гуторила довкола ковальського варстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема мабуть нікого вже між живими. А тодішню веселість та жвавість у многих із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія в ній і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького, рудоволосого хлопчини, що босий, в одній сорочці сидів у куті коло вогнища й якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. У ньому проливаються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє мов розтоплене вугілля і яриться в його

глибині щось іще біліше, промінясте, відки
раз-по-разу сарахкотять гилькасті зиндри. Це
огонь у кузні мого батька. І мені здається,
що запас його я взяв дитиною в свою душу
на далеку мандрівку життя. І що він не погас
і досі.

Криворівня, 24 липня 1902.

У СТОЛЯРНІ

Із моїх споминів.

I

В життю мов у довгій дорозі: що з воза впало, те пропало. А спомини, мов затурбований хазяїн, ідуть по довгих літах тою дорогою і шукають-питають давно загубленого.

Мабуть і сліду вже нема з тої столярні на бориславським тракті в Дрогобичі, де мені довелось пробути перші три роки мого міського життя. То був старий домок у подвір'ю, відділений від вулиці трохи показнішим але дуже нехарним¹ жидівським домом, та ще одною величезною жидівською халабудою, де містився шинок, а від потопа смердячою гарбарнею. Від заходу й полудня до нього припирав невеличкий огород засаджений капустою, буряками та іншою невибагливою яриною. На подвір'ю перед домом стояли купи тертиць, верещали купи жиденят; від вулиці доходив шинковий галас, а від гарбарні поганий сопух. Усі забудування були дерев'яні, внизу гнілі, бо місце було вогке. Оце було

---

¹ Нехарний — брудний.

те оточення, в якому пройшли перші три роки мого міського життя.

Це була та „станція у Кошицької“, про яку довгі тижні перед тим розмовляли мої родичі, наважившись дати мене до школи „до міста“. Ця Кошицька, владителька домика з огородом і столярської робітні, доводилась якоюсь своячкою — не знаю, чи могому батькові чи матері, і мені веліли називати її „цьоцею“. Це була жінка середніх літ, значно поза 30, з слідами деякої краси на пожовклім та поморщенім лиці, незвичайно балакуча, як загалом усі дрогобицькі реміснички. Була русинка¹ і ходила до церкви, хоча не цуралася й костьола, любуючися особливо польськими кантичками², яких велику силу вміла на пам'ять і які залюбила співати при роботі.

Кошицькою звали її якось по старій пам'яті по першій чоловіці, хоч тоді вона від кількох літ була заміжжям за Гучинським, значно молодшим від неї, що був колись челядником у її мужа й тоді ще закохався в неї. Потім він служив у війську, відбув італійську кампанію 1859 р. і знав оповідати про Венецію, хоч з його оповідань у мене не лишилось у пам'яті нічого цікавого. Там в Італії він одержав відомість про смерть свого давнього майстра і про те, що Кошицька повдовіла. Відтам він писав їй гарячі любовні листи, які Кошицька ховала в своїй комоді в куточку в коробочці викладаній італійськими мушлями і привезеній мабуть самим таки Гучинським, як пам'ятка з Венеції. Раз якось, в часі одної

---

¹ Русинка — українка.

² Кантички — релігійні пісні.

з частих сварок між старшою жінкою й молодшим мужем Кошицька видобула ті листи й веліла мені читати їх. Коли я, ледве слебезуючи ті малограмотні вояцькі складання, дійшов до патетичного місця: „Jezeli sie nie Kocham, abym sobie trzy razy noge zlamal“¹, Кошицька втираючи сльози крикнула до свого мужа:

— Ти гадаєш, що пан біг уже забув, як ти клявся? О, пан біг не забув, ні! Зломаєш ти собі ще ногу на гладкій дорозі, я тобі це мовлю!

Загалом Гучинський був хоч добрий робітник, але чоловік нічим незамітний. Для знайомих і сусідів він хоч і був „пан майстер“, а поза очі все лишився „чоловіком Кошицької“. Говорили, що вона якось піддурила і приманила його до себе, та й сам Гучинський у своїй обмеженій голові з часом мабуть зупинився на тій думці бо не раз у сварці, парфразуючи звисне патетичне місце свого венецького листа викрикував:

— Wolalem sobie trzy razy w jednym miejscu noge zlamac niz sie ze stara baba zwiazac!²

Розмова в столярні звичайно йшла по українськи, хоча челядники бували українці й поляки; тільки Гучинський з жінкою в хвилях інтимних пертрактацій³ говорив по-польськи. Не знаю, які бували причини тих, звичайно досить голосних пертрактацій, що іноді кінчалися баталіями, по яких Кошицька день або два лежала в ліжку з головою пообв'язуваною

¹ Коли тебе не люблю, то хай три рази собі ногу зломаю.

² Краще б я собі три рази на одному місці ногу зламав, як мав зв'язатися зі старою бабою.

³ Пертрактація — розмова.

мокрими рушниками. Чи Гучинський, молодий, незвичайно сангвінічний чоловік, давав Кошицькій причину до заздрости, чи сам він був незадоволений тим, що не мав з нею дітей, цього не можу сказати. Здається, що його дразнило положення молодого мужа при старшій жінці, а може й почуття, що інтелігенцією, досвідом і енергією вона все таки держить верх над ним. Говорили, що по шлюбі їм проковано незгідливе життя і йому швидшу смерть перед нею. Дві воскові свічечки, зовсім однакової довготи й грубости, приліплено на стіні над головами молодих, щоб горіли в часі пошлюбного обіду. Одна мала значити його долю, а одна її. Отже кажуть, що полум'я обох свічечок раз-у-раз відверталося одне від одного в розбіжних напрямках, а нарешті, його свічка згасла догорівши ледве до половини. Я певний, що ця ворожба була першим жбихом¹ холодної води на гарячі мрії Гучинського, якого тягла до Кошицької мабуть її вигода й енергія, а не сама лише холодна спекуляція на столярську робітню, полишену Кошицьким і невеличку реальність² його вдови. Сам він був десь із західньої Галичини й не приніс Кошицькій нічого, крім свого червоного лиця, гарячої крові, здорових робучих рук та не зовсім приємної привички—напиватися до п'яна щонеділі. Обое вони свято вірили в те, що пошлюбна ворожба мусить сповнитися, і від тої ж першої хвили свічки їх життя почали горіти кожна в інший бік. Сліди полум'я тих пошлюбних свічок ще видні були

¹ Жбих — глек.

² Реальність — маєток.

на дерев'яній стіні в робітні; їх ані не замазували вапном, ані не зіскоблювали: дві чорні смужки випалені в дерев'яній стіні, нерівної довжини та розбіжних напрямів, то був дійсний символ цього недібраного подружжя.

II

Була неділя, ранок гарного осіннього дня. Я вийшов на вузеньке подвір'я, на затилю „цьоціного“ домику — не на те просторе, спільне подвір'я, що лежало перед домом, а на затильне, маленьке, брудніше від переднього, обведене парканом, повне гарбарського сопуху та смороду з зовсім примітивно уряджених виходків¹. У віддалі на вежі церкви святої Трійці й у польським костьолі грали дзвони. Сонце палало ясно на безхмарному небі. В повітрі високо над отим смердючим та брудним гніздом уносилася якась радість, якийсь празничний настрій. В моїй душі чувся веселий шум лісу, плюскіт чистої річки, мерехтіли постаті селян у чистеньких білих сорочках і дівчат у червоних спідницях зі скиндячками на головах. Мене щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я ввесь стрепенувся; по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи.

Я зирнув крізь щілину паркана в один бік. За парканом був огород засаджений яриною: ті самі широколисті буряки, худі головки капусти та рідко розкидані бадилля кукурудзи, що й перед вікнами столярні. Два-три соняшники обертали

¹ Виходок — клозет.

просто до мене свої жовті круглі цвіти, мов худі, від зависти пожовклі лиця. Зелений кріп вихапувався з поміж повзучих огірків. Пузатий писаристий гарбуз розвалився на грядці і грів до сонця свій сорокатий бік. Між капустою пишалася темно-зелена коноплина, сама одна, широко розгалужена та дорідлива, заввишки мало що не в людину, а завгрубшки вниз, як держално коцюби. Я довго й не без годиву спочивав на ній очима: такої коноплини в нас на селі я не видав ніколи.

Далі за грядками йшов невеличкий садок з овочевими деревами. Червоні яблука пишались та рум'янілися до сонця; грушки обліпили гиляки великої груші так густо, що листя майже не було видно за ними. Тоненькі гилячки слив гнулися під вагою темно-синіх сливок. Правдивий рай для дитячої фантазії! Правдивий та ба, загороджений високим дощаним парканом, в якому не було ні фіртки, ні перелазу й у якому мені протягом тих трьох літ не довелося бути ані разу.

Як довго я вдивлявся щілиною в той фантастичний рай — не тямлю. Та певно я й не швидко ще був-би відірвався від нього, коли б мене не був сполошив якийсь незвичайний шелест за другим парканом, тим, що відділював подвір'я від гарбарні. Я відірвав очі від щілини, крізь яку видно було огород із садом, і заглянув у іншу щілину. Там був зовсім відмінний вид. Малесеньке подвір'я з трьох боків обведене низькими, обдряпаними будинками гарбарні, виглядало радше як огидливий смітник, ніж як подвір'я. Клапті перегнилої соломи, косми худоб'ячого волосся, обструганого зі шкіри, купи гарбарського вапна та товченого,

переквашеного лубу, череп'я з горшків та тарелів і одним-одніська дупласта, головата верба, в якої більша часть пруття на голові була вже зовсім зісохла, а нарешті теліпалося рідке, передчасно пожовкле, листя — ось що складалося на зовсім непринадний пейзаж. Та не хибло й живої штафажі¹ до нього. Невисокий парубок, жидок, з довженними, майстерно в спіраль закрученими, пейсами з брудною ярмуркою на коротко стриженій голові, весь брудний і обшарпаний, з ідіотичним виразом на лиці, власне ніс на плечах прегарне красе телятко. Виніс з-поза угла, якогось невидимого входу, що вів із гарбарні на це подвір'я, і придвигавши на середину смітника, гепнув ним на землю. Тільки тепер побачив я, що на тім місці, облік цього телятка, лежало ще одне біленьке з чорною латкою над очима. В обох зв'язані були всі чотири ніжки до купи: обое вони лежали тихо, безпомічно, не пручалися, а тільки своїми синіми, меланхолійними очима гляділи немов у німім остовпінню на цю огидну нору, куди в невідомій цілі придвигав і закинув їх оцей парубок. Та коли парубок із-за халяви видобув здоровий, блискучий ніж і почав, ідіотично всміхаючись, пробувати пальцем його вістря, телята якимось дивним інстинктом зрозуміли, що їм грозить, почали пручатися і кидатися, а далі забегетали жалібно обое в один голос.

Парубок не зважав на це. Приступивши до одного телятка, він клякнув одним коліном на його тілі з такою силою, аж, здавалося мені, його реберця захрустіли. Телявідразу замовкло.

---

¹ Штафажа — додаток.

Парубок узяв його голову, підніс її до гори і закрутив так, що мордочка оперлась об його коліно, а очі на момент зустрілися з моїм поглядом. Потім звільна черкнув ножом по випруженій шийці. Гострий ніж входив у тіло, даліше, глибше, поки з-під нього не вибризла рубінова струя крові, мінячися до сонця блиском дорогого кришталю. Різник перетявши за одним разом шию теляти до половини, виняв ножа з рани й обтер о голову теляти, яку в тій же хвилі кинув на землю. Теля почало кидатися, поки гаряча кров косицею біла з його рани. Різник дивився на ту кров з якоюсь демонською радістю, і знов на його лиці загравав ідіотичний усміх. Він одною ногою наступив на розрізану шию теляти і придушивши її, держав доти, доки кров уся не стекла в ній, а в тілі не стало ніякого руху. Тоді він прийнявся майструвати так само й друге теля, яке за той час лежало німо, мов поранене якимось диким страхом, лише широко роздуваючи ніздрі й нюхаючи незвичайний для нього запах крові. А коли і друге теля було зарізане й парубок настлочив і його шийку своєю катівською ногою, він немов підтанцьовуючи обернувся в тій поставі в пів обороту лицем до мене, і мене мов кропивою опік його погляд, повний якоїсь безмисної, ідіотичної кровожадности, що вбиває з усміхом і виявляє лиш одну нетерплячку, коли жертва надто довго треплеться та обризькає свого ката своєю кров'ю. Я відскочив, мов опарений, і побіг до хати.

— Тобі що такого?— запитала мене „цьоця“, що власне збиралася йти до церкви.

— Нічого — відповів я ледве чутно.

— Ти чого так поблід?— допитувала вона.

— Я?— перепитав я і не кажучи нічого більше, уткнув лице в свою скриньку, немов вишукуючи якусь потрібну мені книжку.

„Цьоця“ не допитувалася більше й пішла до церкви. А я довго ще плакав, уткнувшись лицем в отворену скриньку та ніби шукаючи якоїсь книжки. В моїй уяві тельнякали срібні дзвіночки, на червоній стяжці позавішувані на шиях таких самих білих та красеньких теляток, пишався зелений пастівник, по яким весело скачуть та пасуться вони, і чувся жалібний рик їх матерей, що тепер надармо шукають своїх діток. Як би то їх бідна фантазія могла уявити собі той безмір погані, ту обридливу нору, той проклятий смітник, на якому їм довелось пролити свою кров під ногою різника-ідіота!

III

Життя в столярні йшло весело. Для мене селянського сина, що привик чути вічні побоювання та бачити тривожну увагу на погоду, на хмари, на вітер, на мороз або спеку, на фази місяця, було новиною те рівне, веселе життя міського ремісника, відірване від природи й її примх, розмежоване зовсім іншими межами, поділене по зовсім іншій скалі. Що там мороз, чи спека, сльота чи погода, сівба чи жнива, оранка чи косовиця з їх різнородними відмінами та пригодами, з тисячними комбінаціями,— те тут переводилося на далеко простішу поділку: щотижневий торг у понеділок та роковий ярмарок на святої Трійці. Ось і все. Поза тим монотонний прилив і відлив приватних замовлень: скрині перед весіллями, на придане для молодої, і труни перед похо-

ронами. Скрині і труни, це були головні вироби столярні Гучинського. Тільки десь-колись траплялися колиски, прості шафи та мисники й такі ж ліжка та крісла. Делікатніших меблів не роблено майже ніколи й хоч Гучинський хвалився, що „знається й на політурі“, то взявшись раз робити політуровані рямці до образу, таки не вдав і натерши занадто міцно „припалив“ політуру й на рямі лишилася темна, матова пляма.

В робітні були три варстати: працювали звичайно крім майстра два челядники й один термінатор. Челядники мінялися досить часто й у моїй пам'яті задержалися лише два-три профілі. Поперед усього пан Станіслав, молодий ще чоловік, таки дрогобицький міщанин, що недавно визволився¹ в того таки Гучинського. Був це предобродушний, веселий і все задоволений парубчак, з приємним, хоч трохи грубоватими обрисами лиця, співучий і жартовливий. Він скінчив був усі чотири нормальні класи² у Василян і вмів мені про кожного з моїх учителів Василян оповісти якийсь веселий анекдот. Один давніший ректор був скупий, складав гроші й мав звичай зашивати банкноти в ковнірі своїх переношених реверенд³. По його смерті знайдено в його шафі кільканадцять таких реверенд і роздано їх убогим жебракам. Деякі, не знаючи що робити з тими лахами⁴, попродали їх за пару крейцарів онучкареві, та один, що трохи знався на кравецтві, захотів зробити собі з неї камі-

¹ Визволитися—з учня термінатора стати челядником.

² Нормальні класи — початкова школа.

³ Реверенда—ряса.

⁴ Лахи—стара драна одежа.

зельку, попоров її і знайшов гроші. Не кажучи про це нікому, почав розпитувати інших жебраків, куди поділи свої реверенди. Довідавшись, що вони в онучкаря, він звірівся одному поліціянтові, своєму далекому своякові, вбрався сам за Василіянина й у супроводі поліціянта наскочив до онучкаревої халабуди, ніби то робити ревізію за покраденими реверендами. Переляканий жид зараз віддав усі лахмани й рад був, що скараскався біди. А жебрак і поліціянт повипорювали гроші, поділилися ними та й забралися бог зна куди. Онучкар, здивавши незабаром потім одного з тих жебраків, почав докоряти йому, що продав йому крадену реверенду, і мало не ввалив його в біду. Жебрак образився і потягнув жида до монастиря, де йому potwierджено, що реверенди не були крадені. Жид зо страхом оповів про доконану в нього ревізію, про поліціянта з шаблею і манаха в старій реверенді. Справа набрала серйознішого, таємничого вигляду. Ніякий манах із монастиря на ревізію не ходив; поліціянта, що буцім то був у нього на ревізії, онучкар не міг знати, „бо дуже тоді забоявся“. На тім була би справа й закінчилася, як би один братчик у старім, пошарпанім требнику, що належав до небіжчика скупаря, не був знайшов за оправою в хребті застромленої картки паперу, зложеної в трубку й записаної рукою покійника. На ній списані були різними часами всі суми, які вмів призбирати цей скупар-ректор і, які по черзі зашивав у кожну реверенду. Було того більше як двадцять тисяч. Вість про це рухнула по місті. Така сума в тих часах у такій бідній, глухій містині, як Дрогобич (це було

ще геть перед бориславським золотим потоком)¹, видавалася чимось великим. Онучкар довідавшись, який скарб він мав у руках протягом мало не двох неділь, і як по-дурному дав собі видерти його з горя повісився. Поліція кинулася пошукувати того, хто робив ревізію в онучкаря, але все було даремне. Лише жебраки віднайшли по кількох літах свого бывшего товариша, що зробився заможним господарем, мав жінку й дітей, і пізнавши своїх колишніх компанів гостив їх пару день та обдарував щедро. Про реверенди не згадував, а коли питали його, як це сталося, що він так забагатів, відповів коротко:

— Так мені бог дав!

А потім помовчавши додав:

— Можу присягнути, що я нікого не вбив, не ограбував, не скривдив. Таке моє щастя було!

Чи вірили жебраки, чи не вірили його словам про те, що він нікого не скривдив, але останнє речення переконало їх вповні: таке було його щастя! Вони не видали свого колишнього товариша та й, зрештою, що могли закинути йому?

Такі й тим подібні анекдоти любив оповідати пан Станіслав особливо вечером „по фаеранті“², коли майстер виходив до цехової господи, старший челядник ішов додому, а майстрова поралась у кухні. Тоді ми три: пан Станіслав, термінатор Ясько й я сідали на лавочці коло печі або на варстатах і починалася безконечна

---

¹ В Бориславі є копальні нафти, куди при відкритті посунула сила людей, гонючись за „щастям“.

² Фаерант—час після закінченої денної праці.

розмова. Ті два, мішухи, розпитували мене про село та сільське життя, а я знов розвішував вуха слухаючи їх оповідань, жартів, вигадок та дотепів. Найбільше імпонували мені, недосвідному ще школяреві, ті, чисто, школярські штучки та дотепи, яких багато знав пан Станіслав. То подасть мені польське речення, яке можна читати і в зад і в перед, і все вийде те саме: *kobula ma maly bok*. То напише 12 нуль і з них при допомогі дописуваних тут і там крисок зробить речення: *poroga od boga*. То скаже речення буцім те зовсім польське, а потім показує, що воно зложене з самих німецьких слів: *on biege, bez las, a ja za nim* (*on = ohn', biege = biege, bez = böse, las = lass, a = auch, ja = ja, za nim = sah'n ihm*). То розповідав, як давніше німці перекладали на свою мову назви руських міст: Перемишль = *Durchdenken*, Мостиска = *Brücken-drücken*, Дрогобич = *Zweitepeitsche*, Самбір = *Selbstwald* і т. д. Потім знов сходили ми на язикові штуки вроді того, щоб швидко вимовляти без помилки такі фрази як: „*Nie pieprz Pietrze wieprza pieprzem, bo przepieprzysz Pietrze wieprza pieprzem*“, або „*Fritz frisst frische Fische, frische Fische frisst Fritz*“ або, „*Przelecialy trzy pstre przepierzyce przez trzy piekne kamienice*“. Тямлю, як я не раз цілими вечорами ламав собі язик, виучуючи ті фрази. Зі свого боку я заімпонував пану Станіславу своєю штукаю—вимовити одним духом дванадцять раз не помилившись фразу: „*Цебер цебер полуцебер переполуцебровився*“. Хоч і як мучився він і малий Ясько над вивченням цієї фрази, та проте сказати її дванадцять разів одним духом без помилки не зумів жаден із них.

Мушу сказати, що пан Станіслав, хоч любив дотепи, не мав у собі ані тіни цинізму, оповідав усе весело та живо, але ніколи безсоромно, і загалом поводився як чоловік поважний. Такий сам поважний, хоч веселий тон панував у столярні в часі роботи, особливо в присутності майстра. Один із старших челядників, здається, по прізвищу Чемеринський, що називав себе „меблевим столярем“, любив оповідати давні цехові історії. Про челядника, що замандрувавши відкись хотів стати майстром в однім місті; там веліли йому зробити майстерштiк¹, а він протягом місяця, замкнувшись в робітні, зробив чудовий вахляр², а на ньому була викладана барвистими дощечками ціла мука Спасителя в сценах. Про годинникаря, що зробив для свого міста премудрий годинник, із якого за ударом кожної години виходила інша група ляльок і грала інші мелодії. Магістрат маючи в себе такий годинник та боячися, щоб майстер не зробив такого самого, або ще й ліпшого кому іншому, прирадив осліпити майстра та годувати його до смерті ласкавим хлібом. Коли йому вибрали очі, він заявив, що його годинник має в собі ще один секрет, якого досі він не вказав нікому; коли б йому дозволили доторкнутися машинерії, він пустив би в рух ще й цю останню, найкращу штуку. Магістрат згодився, майстра завели до годинника, отворили дверці до механізму, він віткнув туди два пальці, пошпортав щось—і механізм станув. Що потім намучились і намудрувалися найрізніші годинникарі

¹ Майстерштiк—проба.

² Вахляр—віяло.

над тим механізмом, ніхто не вмів ані віднайти, де там було щось попсоване чи звихнене, айн пустити його наново в рух.

Чемеринський був підстаркуватий уже чоловік, дуже маломовний. Він мандрував багато, та мабуть і витерпів багато, хоч ніколи не згадував про свої пригоди. В основі його вдачі лежала велика добродушність, навіяна зверху якоюсь строгістю. Коли часом я, забавляючись в столярні, наробив надто багато шуму, Чемеринський не зупиняючись у роботі обертав на мене свої чорні, навислими бровами отінені очі і промовляв коротко:

Нагулють!
Тихо будь!

Такими лапідарними віршами любив іноді промовляти. Що значило те початкове „Нагулють“, я так і не довідався ніколи. Та тямлю, що коли по кінці курсу, по екзамені я вернув з „премією“—книжкою, яко „перший преміант“, і показав йому книжку, Чемеринський погладив мене по голові, помовчав довго, а потім якимось радісно-зворушеним голосом промовив:

Нагулють!
Здоров будь!

Жартів, сміху від нього я не чув ніколи. Проте любив він слухати жартливих оповідань пана Станіслава й часом немов припечатував їх лаконічними увагами загального змісту, найчастіше зложеними також до вірша. Тямлю як раз вислухавши довгу суперечку між майстром і майстровою, з яких кожне закидало другій стороні дурноту, а собі віндикувало¹,

---

¹ Віндикувати—присвоювати, лише собі приписувати.

розум, Чемеринський порухавши чорними вусами, обернувся до пана Станіслава і промовив голосно:

Всі на одно йдемо:
Дурнями живемо,
Дурнями й умremo,
В тім лише діло,
Щоб наше дуренство
Іншим під ніс не смерділо.

По тих словах майстер страшенно почервонів, сварка між ним і майстровою урвалася, і хоч Чемеринському ні він ні вона не сказали нічого, то проте за пару неділь його відправили.

IV

Окреме місце займає в моїх споминах термінатор Ясько Романський. Це був саодикий крім мене малолітній в домі й через те мій природний товариш. Живий, резолютний¹, гострий на язик, та зате не надто прудкий до роботи, цинічний і без скрупулів² у багатьох таких справах, які для мене були „предел егоже не преjdeши“, він був тип міського хлопця, повна супротивленість того несмілого та боязливого селяха, яким був я. Не диво, що він перший впроваджував мене в многі деталі міської цивілізації, вчив мене розпізнавати час на годиннику, розрізнявати биття квадрансове³ від годинового, орієнтуватися в місті, знаходити потрібні склепи, вулиці, майстерні, заклади. Під його проводом я в неділі й свята по полудні пускався на далекі передмістя

¹ Резолютний — рішучий.

² Без скрупулів — не зважати ні на що.

³ Квадранс — чверть години.

Дрогобича, де в нього були своїки й знайомі. Іншим разом, коли треба було сидіти дома, а роботи не було, він учив мене мельодій польських колядок та інших кантичкових пісень, і часто сидючи в пустій столярні, похилені над заялозиною старою кантичкою ми що сили викрикували звістний колядковий рефрен:

Hej, hej, jedni grali,
Drudzy tancowali,
Pasterze ne lirze!¹

Від Яська пізнав я вперше й ціну грошей. В селі я бачив, як усі дорожили грішми, поби-
валися за ними, але який їх практичний по-
житок, чим вони можуть бути для чоловіка,
це лишалося мені тайною. Селяни купували
за гроші дуже мало: сіль, перець, шкіру на
чоботи — значить, речі нічим не принадні для
моєї дитячої фантазії. Найбільша часть їх
грошей ішла в якусь неясну для мене безод-
ню, що звалася „штайрантом“², що то про
неї селяни говорили все з якимось страхом,
так що й я привик бачити в ній щось страшне
та не людяне. І коли в селі мені траплялося
часом мати кілька крейцарів — звичайно замо-
жніші гості дарують господаревим дітям по
крейцару або два „на обарінок“³ — то я не
знав, що робити з ними, і побавившись або
губив їх, або відавав мамі. Тут вперше я пізнав
вартість грошей як джерела різних приємно-
стей. Ясько вчив мене промінювати гроші на
цукерки, яблука, горіхи, оповідав про різні
способи, як у місті заробляють і пускають

¹ Гей, гей, одні грали, другі танцювали, пастири на лірі.

² Штайрант — з нім. податкова каса.

³ Обарінок — бублик.

гроші, характеризував заробітки жебраків, водноносів, шматярів та кістярів, перекупок, садівників і різних категорій того дрібного зарібного люду, що заселявав промислову частину Дрогобича, розложену довкола бориславського та трускавецького тракту, Солоного Ставка та жупи¹. Тут не було ані просторих садів, ані огородів, засаджених цибулею, капустою, бараболею та огірками, що творять головне джерело доходу на Лішнянським, Задвірнім та Зварицьким передмістях. Тамошніх людей, напіврільників, а напівміщан, тутешні ремесники підіймали на сміх, називали цибулярами, передражнявали їх м'який виговір:

— Цоловіце, цоловіце, мозе купите цибулецьки!
Під Яськовим проводом я заходив у тісні хати тих ремесників та зарібників. У мене була знайома флячниця Якубова, що заробляла на хліб продаючи щопонеділка гарячі фляки на ринку, на підсінню. В неї був чоловік, якийсь ремесник, що рідко бував дома, але й тут було таке саме, як із моєю „цьоцею“: хоча Якубова була мала та не показна жіночка, та в хаті очевидно був її верх, і в цілім сусідстві всі знали Якубову, а її чоловіка коли й згадував хто, то хіба як „чоловік Якубової“. І загалом мушу сказати, що проживши вісім літ між дрогобицькими ремесниками та придивившись їх життю зблизька, я виніс вражіння, що жінки в тих родиннах займають коли не верховодне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелігенцією й енергією, а наді все вертким та невтомленим язиком. Ні перед тим, ні по тім у моїм життю

---

¹ Жупа — місце, де добувають сіль.

я не чув, щоб хтось говорив по-українськи так швидко, як деякі дрогобицькі передміщанки. Оця їх духовна перевага над мужами пливе мабуть із того, що мужі — ремесники, змушені спеціалізуватися на одній, механічній, звичайно посидющій роботі, а корпаючи над нею день у день, тиждень за тижнем і рік за роком, тратять еластичність духа, енергію й оборотність; натомість жінки, на яких плечі спадає і хатнє господарство й захід коло дітей і праця в огородці, а часто й переговори з партіями, що приходять за роботою, або продаж готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховідцями в домі.

Ясько вчив мене також міських забав яких не знають сільські діти: гри в пилку, в кічку, пускати орла, ловити горобців на самотрісок. Правда, до тих забав я не був охочий, за те тим більше вдячний я був йому, що в-осені щонеділі водив мене в околиці Дрогобича, на Гірку, на ріку та на поля, де ми збирали достиглий та першим морозом приварений терен, який потім у столярні пекли й їли. Майстер Гучинський віднайшов в однім березі шерсткий та м'який пісковець, що служив йому замість пумексу при гладженню дощок, і не раз посилав нас обох із Яськом по свіжий запас такого каменя. Іноді ми заходили в ліс і знаходили гриби; тут я був Яськовим учителем, вмючи ще змалечку від батька розізнавати різні роди грибів добрих і „шалених“. Ми збирали насіння різних трав для канарків та щиглів, яких майстер любив держати в клітках, або ходили з мішком по великі лісові мурашки, які „цьоця“ варила на купіль для

себе, бо вже тоді терпіла на ревматизм у ногах, проживши звиш двадцять літ у вогкій хаті на болотнистому місці. Пізніша осінь доставляла мені з Яськом інших розривок на подвір'ю. З огорода викопували ярину, квасили капусту та огірки, на подвір'ю клали огонь, варили повила¹ зі сливок, а в сінях в іншій кітлі варили карук із волових жил та з відпадків товарячої шкіри. Все це були роботи, яких я ніколи не видав у селі і все те нове та цікаве для мене вмів Ясько вияснити та робити ще цікавішими своїми оповіданнями та дотепами.

Батько Яськів жив неподалеку від нас, мав свою хату й огород, а крім того ходив на заробок до „великої фабрики“ — рафінерії нафти та земного воску, що, власне, тоді була недавно збудована за Дрогобичем, на бориславському тракті над рікою. При якійсь експлозії² йому попарило руки й ноги й ми оба з Яськом щонеділі відвідували його в шпиталю, — це були перші мої відвідини в тім домі болю та карболю. Старий Романський був письменний чоловік; у тім маленькім світі, що групувався довкола дому „цьоці“ Кошицької, він був одною з ясніших зір, уважався чоловіком розумним і досвідним. Я пригадую собі досі його страшні рани, які я бачив у шпиталю, коли їх перевивано, і чорну табличку над його головою з написом „Brandwunden“, і великий молитвослов, що лежав обік нього, і його пожовкле, мученицьке лице, що не зраджувало болю, тільки якийсь безмежний смуток...

---

¹ Повила — повидла.

² Експлозія — вибух.

Якось швидко потім, не дожидajući батькового видужання, Ясько покинув столярню Гучинського. Майстер був незадоволений із нього, хоча він витермінував уже чотири роки, не хотів його визволити. Ясько втік із столярні, покинув рідний дім, узявши з собою лише дещо з одежі та два ринські¹ грішми, і пустився з тим засобом до Львова. Львів у моїй фантазії лежав десь у мітичній далечині. Залізниці ще тоді не було, фірою треба було їхати туди дві чи три доби, а пішки йти — я й не знав як довго. Я дивувався Яськовій смілости, що він сам, без грошей і без ніякої виразної мети пустився в таку далеку дорогу. Перший лист його до матері, що по кількох днях тривожної непевності та пошукувань дав їй, нарешті, певність, що сталося з її сином, зробив не малу сензацію в столярні. Його відчитав сам майстер на голос і обчислював з пам'яті, якою дорогою і як далеко зайшов Ясько першого дня, в якому селі купив собі квасного молока з хлібом, в якій коршмі ночував. Більше відомостей від нього не доходило до мене. Куди подівся він у Львові й що сталося з ним, я ніколи не довідався. Він згубився для мене безслідно, як річ, що впаде з воза підчас скорої їзди.

V

Кожної п'ятниці й суботи був час артистичного попису „цьоці“ Кошицької, час малювання скринь. Цю часть роботи вона найчастіше брала на себе; її малюнки визначалися нечу-

¹ Ринський — менше карбованця.

вано сорокатим добором фарб і дивовижними контурами цвітів. Що правда, і одне й друге не виходило з утертого з давен-давня шаблону, але „цьоця“ любила при малюванні давати волю руці й підмінювати фарби. Замість бурякового обрамовання дасть синє; простолінійне бадилля рости́ни замість білого зробить зелене, листочки фантастичної „ружі“¹ розмалює замість у три колісця — в чотири; внутрішнє колісцє цинобром, середнє зеленим, потім жовтим або синім, нарешті, білим, — листя не було ніякого. Щонайбільше, по рогах малюнку умістить іще по одній „ружі“ з листочками в три колісця. Малюючи ходить довкола скрині, окидає зором знавця всю малятуру², візьме раз горщик із зеленою фарбою, то знов із синьою, червоною, жовтою, білою, і тут підведе, там, ободець зробить, там проведе лінію, доки цілість вповні не задовольить її невибагливого смаку. І при тім із її уст ненастанно плывуть набожні пісні, суміш польські й українські. Ось вона викінчує престрашенну „ружу“, якої рисунок і кольори могли б здивувати й найди́кшого дикаря, при тім її голос виводить:

Ах, тяжка страта
Пекельні врата
Отворяться широко.
А ви грішніі
І проклятіі
Ідїть в пропасть глибоко!

За хвилю вже її рука, озброєна квачиком із зеленою фарбою, робить по червоному ви-
крутаси, подібні до жидівських, спірально зви-

¹ Ружа—з польськ. троянда.

² Малятура—мальовидло, намальоване.

нених, пейсів, а з її уст пливе далеко гуманніша
течія слів і тонів:

A ty pani dwórko
Kluczyki na kòłku—hej nam hej!
Kołąda kołąda kołąda!
Każ wódkì dolewać
Będziem dobrze spiewać—hej nam hej!
Kołąda kołąda kołąda!¹

Я зразу дивився з великою набожністю на
ті „цьоцині“ артистичні вправи, подивляв її
штуку й смак і любувався довершеними тво-
рами. Мене найбільше радували ті місця,
де були більші хляпи якої будь чистої кра-
ски, головно цинобру та синьої фарби.
Бляйвайсу я не любив, жовта фарба була мені
ненависна й я страшенно здивувався, коли Ясько
показав мені вперше, як і змішаними жовтої
фарби з синьої повстає зелена. Ясько мав
собі приділену функцію—розтирати фарби на
кам'яних плитах, мішати їх і складати готові
до відповідних горщиків. Розтирання бляйвайсу
та жовтої охри було найтрудніше, і тут Ясько
радо приймав мою поміч: оба ми в чотири руки
хапали кам'яний товкая і доти водили ним з
притиском по плиті, доки під гладким каменем
чути було хоч одно зернятко нерозтовченої
та нерозмеленої фарби. Всі фарби розводилися
водою з каруком; але бували випадки, що нам
приходилося приготівлювати й олійну фарбу.
Дорожчі скрині, шафи та ліжка малювалися

---

¹ А ти пані хазяйко,
Ключі на кілку—гей нам гей!
Коляда, коляда, коляда;
Прикажи горілки доливати,
Будемо добре співати—гей нам гей!
Коляда, коляда, коляда!

олійною фарбою—і то виключно зеленою. Цей звичай мусів бути досить старий, коли образ „зеленого ліжка“ ввійшов навіть у пісню. Ясько любив співати цю пісню: чи то варячи в залізнім горщику коніпний олій на покост¹ і мішаючи його ненастанно залізною лопаткою, чи розтираючи зелену фарбу, змішану вже з жовтої й синьої, він прижмурюючи очі мов півень виводив:

A w ty nowy komorze
Stoi zielone toże:
Ej łoże, łoże, sliczne, zielone,
Któż na tobie będzie spać? ²

Взагалі столярня дуже часто лунала піснями. Особливо всяка стичність з фарбами та пензлями якось сама собою викликала пісні на уста. Тільки майстер Гучинський не співав ніколи. За те я, навчившись швидко всіх пісень популярних у столярні, допомагав своїм пи-скливим голосом кожному, а на третім році свого побуту в столярні дійшов до того, що міг помагати „цьоці“ також при малюванні скринь. З якою радістю ходив я з пензлем довкола скрині, держав у руці глечика з фарбою! З якими гордощами мазюкав я на взір „цьоциних“ такі „ружі“, що аж сама „цьоця“ бралася за голову, а челядники прибігали від вар-стату, оглядали мої маляртури й аж лягали зо сміху! А проте скрині з моїми маляртурами мали щастя: за для незвичайних мальовил їх

---

¹ Покост—варене масло.

² А в цій новій коморі:

Стоїть зелене ліжко

Ой ліжко, ліжко, гарне, зелене,

Хто на тобі буде спати?

купували радше й я готов був статися повагою в фаху малювання скринь, як би доля не призначила мене до іншого мазюкання. Чоловік а posteriori, оглядаючи круті шляхи та дивовижні серпентини свого життя, знехоття починає потрохи хилитися до фаталізму.

Діла Гучинських ішли добре. На скрині був такий попит, що в деяких порах при кінці тижня готовими скринями заповнювано майже всю столярню. В таких разях мені стелили спати в такій скрині, а що в столярні йшла робота іноді до пізньої ночі, то я рано прокидався немов у глибокій криниці; на мою скриню поклали другу, на нею третю і так аж під саму стелю. Аж коли я прокинувшись починав кукати, купу розбирали й я вилізав із того сховку на світ. Бували й такі часи, що мені доводилося спати в свіжих домовинах, коли в столярні їх роблено більше, а задля браку місця їх не було де класти, як тільки на моїм тапчані, тоді домовину клали на тапчан, а мені, стелили в ній і я спав преспокійно, антиципуючи¹ вічний сон її властивого хазяїна. Та моя мати довідавшись про це, запротестувала проти того й мені перестали стелити в домовинах, „цьоця“, здається, звинялася навіть, що вона нічого не знає про це й що Ясько кілька разів стелив мені в домовинах на жарт.

На третім році могого побуту в Гучинських вони зачали будувати свій власний дерев'яний дім при одній із сусідніх вулиць. Моя цікавість мала тут знов широке поле придивлятися праці теслів і тисячним сценам будування в місті, починаючи від тої, як Гучинський і „цьоця“ од-

---

¹ Антиципувати — приймати вперед.

ного вечора прийшли з міста значно підхмелені і придвигали ¹ чи малий мішок грошей. З їх розмови я довідався, що це вони затягли в столярськiм цеху позичку—мабуть 120 ринських, на ті часи показну суму—і цехова каса виплатила їм ту позичку самими мідяками, так, що вони мусили брати гроші в мішок, мішок на палицю, а палицю за оба кінці обое на плечі й нести їх так, як ті старозавітні жидівські оглядачі Палестини несли в табір Ісуса Навина вкрадений десь по дорозі здоровенний кетях винограду. В цеху з нагоди цієї позички був не малий „трактамент“ ² і наші майстер з майстровою забарилися до пізна; ніч була темна, дорога болотяна, мішок з грішми важкий, а ноги в обох нетверді—от і не диво, що обое прийшли додому заталапані, змучені й сердиті одне на одного, і празничний день закінчився сутою сваркою, в якій майстрова побажала майстрові, щоб уже раз виповнив свою обіцянку й зломив собі на трое не одну, але обі ноги й голову в додатку, а майстер в браку сильнішого аргументу вхопив здоровий бляшаний друшляк і так делікатно насадив його „цьоці“ Кошицькій на голову, що вона опинилася мов у старім рицарськiм шоломі з замкненим візіром, а краї друшляка щільно окуружились їй довкола шиї. Ми оба з Яськом мали потім не мало роботи, поки розігнули бляху на стільки, що могли зняти з „цьоциної“ голови цей імпровізований і зовсім не вигідний шолом. Цьоця після того пам'ятного вечера лежала два дні в ліжку, а третього дня вставши до малювання скринь, з якоюсь пасією

¹ Придвигали — принесли.

² Трактамент — угощення.

раз-у-раз виспівувала ту строфу польської колядки, де згадувалось ім'я майстра — Войтіх, і за кожним разом махала грізно квачем у його бік, співаючи:

Bieg Wojtek bez portek po śniegu, po grudzie:

Śmieją się, cieszą się: cha-cha-cha-cha ludzie! ¹

А майстер мовчки робив при варстаті і при кожнім таким натяку червонів мов буряк.

VI

Скінчивши, так звану, нормальну школу у Василяян я перейшов на іншу станцію і „цьоця“ Кошицька з її столярнею щезла з обрію мого життя. Тільки геть пізніше, вже буди на університеті, я довідався про сумне закінчення її домашньої драми.

Пощлюбні свічки віщували їй правду, та далеко не всю. Вона пережила свого значно молодшого чоловіка, а третій завів її до гробу; цей третій, то був ревматизм. Гучинський надто вмираючи лишив їй пам'ятку по собі: він поручився в якійсь касі за значнішу позичку, зятягнену якимось його знайомим; цей знайомий не заплатив позички, і швидко по смерті Гучинського каса зліщитувала новий дім його вдови й викинула її, стару, немічну й розбиту паралічем на вулицю. Хвороба відняла їй ноги й вона не могла навіть ходити за жебраним хлібом, а мусила повзати на руках, волочучи немічні ноги за собою. В таким стані вона проводила дні під церквою „св. Трійці“, або під польським костьолом. Сиділа мовчки

---

¹ Біг Войтіх без штанів по снігу, по грудках, сміються, тішуться: ха-ха-ха-ха люди!

не просячи, не благаючи милостині й якось знехоття простягаючи руку, коли хто з її давніх знайомих подавав їй пару центів. Зів'яла жовкла, лице покрите зморщками, пальці покорчені та повикручовані ревматизмом, тільки в очах світився розум і енергія, але їх світло було притемнене хмарою глибокого смутку, тою самою хмарою, якої крило я вперше бачив на мученицькім лиці попареного на фабриці Романського.

Скільки то світлих та енергійних очей зате-мнює та хмара по наших місточках!

1902 р.

ОТЕЦЬ ГУМОРИСТ

I

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців Василіян, славу гумориста. То чесна, щира, одверта душа, що в кожне товариство вносить якийсь подув легкості, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч і не садиться на дотеп, як це чинять інші, а проте відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сміх там, де сама річ, здавалось би, не виявляє нічого смішного. Така вже якась золота душа в тім непоказнім, худім і, бачилось би, радше до меланхолії, як до веселости, накліннім чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще мабуть перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти-школярі, скінчивши другу клясу, мали роз'їжджатися на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катехит о. Красицький, сказав нам:

— Ну, на другий рік будете мати господарем кляси о. Телесницького. Золота душа! Буде вам добре з ним. Одного лише боюся,

щоб ви, такі урвителі, не надуживали його доброти та не розвезлися як циганські пуги.

— Ні, ні, ми цього не зробимо! — кричали ми радісно, і в тій щасливій надії роз'їхалися додому.

Наступного шкільного року третя класа нормальної школи була незвичайно численна. По інавгураційнім¹ богослуженню нас завели до великої кімнати, цензор² Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту — менших наперед, а більших назад; одна лавка, що стояла окремо за залізною піччю, боком до всіх інших, лишилася порожня. Ми й не допитували в цензора, чому це так. Ми не дармо були третьокласники, і знали, що це по давно заведеному ще Єзуїтами звичаю „осляча лавка“, так сказати, карна колонія класи. Кому то доведеться заселити її? Та я сумніваюся, чи хто з нас у ту хвилю думав про це. В класі було шумно, весело; вакаційне повітря ще не вивітріло з наших голов, а до того надія на такого доброго господаря класи окрилювала дитячі серця. Ми розмовляли, сміялися, деякі ходили по середині, і навіть сам цензор Заяць відложив на бік свою звичайну повагу, тим більше, що він властиво й не був іще офіційно іменований цензором, бо це залежало від нового господаря класи.

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок, оповіщаючи початок години, залопотіли в коридорі поквапні кроки якихось запізнених школярів, почулися якісь крики, стукування дверима, і в класі залягла тиша. Чути було кле-

¹ Інавгураційний — вступний, святочний.

² Цензор — старший учень, доглядач.

кіт торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики жидів: „Сьвіже сьиріки!“¹, квик поросят та скрип бойківських немазаних, щиро-дерев'яних возів, які славились тим, що в них нема ані одного цвяшка залізного. Діти в клясі вже не важились говорити голосно ані ходити з лавки до лавки; де-де чути ще веселі шепти, притишене хихотання, шелест перевертаних книжок; лише цензор Заяць міреним кроком ходить по середині та глядить, чи всі сидять у такому порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку! — командує він. — Пст! Тихо! Ідуть уже!

Чути в коридорі голосне, мірене стукання кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Ближче, ближче до дверей нашої кляси... ось нараз відчиняються двері. Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошкова фігура з широким, видовженим якомсь наперед, мов конячим лицем, чорним, мов щітка наїженим, волоссям, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборіддям, на якому видно було стернянку чорного, твердого волосся. На фігурі чорна ряса, переперезана чорним, широким поясом, але роблена якомсь мов не на його міру, здавалося — заширока на нього, так що його худе тіло телімбалось в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще стручку. Лице фігури робило якесь жалісливе вражіння не то голодного, не то хворого чоловіка. Джерела веселости, тої, що пливе з доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкала з кожного

---

¹ Сьвіже сьиріки — свіжі пиріжки з сиром.

позирку, кожного руху, кожного слова нашого катехита о. Красицького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

— Ну, хлопці!—промовив о. ректор, велівши нам сісти, говорив, розуміється, по-польськи, бо це тоді, *nota bene*, ще за так званої германізації (це що тут оповідаю, діялося 1864 року) була, не знаю, чи згори наказана, чи з власної привички заведена урядова мова в школі о. о. Василіян,—маєте тут нового вчителя і господаря кляси, о. Телесницького. Буде вас учити польської, руської¹ й німецької мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чемні, щоби мені не потребував жалуватися на вас. Я знаю, ви хлопці порядні й не будете робити йому прикрости. Ну, отже! — з цим словом, яке від біди мало заступати німецьке „also“, що ним о. Барусевич любив сипати щохвилі в своїй звичайній, байдуже, чи польській чи руській розмові, він подав руку новому вчителеві, супроводив його до ступнів „градуса“ — підвищеної дощаної плятформи, на якій стояла з одного боку, ближче дверей, учительська катедра, а з другого, ближче вікна, чорна таблиця, — і відповівши кивком голови на наш поклін, виявлений вставанням із місць, вийшов із кляси.

II

— Ну!

Це було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на градусі, високий, тонкий, мов віха на окопі;

---

¹ Руської—української.

поли його довгої ряси розвернулися і під нею видно було чорні, брудні штани, впущені в високі халяви чобіт. І хоча голос в його був якийсь прикрий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселости, то проте ми, упережені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготалися радісним, дитячим сміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу своєї реверенди¹, потім, зирнувши гостро по клясі, озвався.

— А то що? Чого смієтесь?

Ми затихли.

— Хіба я вам дозволив сміятися? Хто вам дозволив сміятися? — допитував він, гостро позираючи по клясі.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катехита, на яких бувало повно жартів та сміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сміх якимось злочином.

— Я тут господар кляси! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видатись навіть дуже гумористичною. — Пам'ятайте собі. На моїх годинах маєте лиш тоді сміятися, коли я вам скажу, і тоді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в клясі всміхався.

— Halt²! Ти там! Як називаєшся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сміхуна.

Учень сказав своє ім'я й прізвище.

— Ти чого смієшся?

— Я не сміюся.

— Як то ні? Адже я бачив.

---

¹ Реверенда — ряса.

² Halt — німецьке, стій.

— Я нехотячи.

— Нехотячи? Ну, сідай! А на другий раз пильнуй своєї „хотячи“, бо я заставлю тебе нехотячи й заплакати.

Почався звичайний порядок першої години: укладання каталогу, знайомлення вчителя з учениками, розсаджування по місцях, о. Телесницький зрештою щодо цього останнього пункту на разі прийняв розсадження dokonane цензором Заяцем, при чім затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер перейдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми всі повиймали книжки. Вчитель викликав учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тимчасом широкими кроками ходив по класі, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читанню, підхапував насмішливо помилку, повторяв її на різні лади, стараючись довести її ще більше до карикатури.

— Ага! Der Gessell¹ Der Gessell — кричав він. — А може там є der Gisell, der Gosell, der Gasell, га? Ану, подивися!

— Ні, нема, тільки der Gèsell.

— Тільки der Gésell! Га-га-га! То диво. А може там є der Gésell? Хлопець, що досі не знав, чого зупиняється о. учитель при цьому слові й чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акцентується німецьке слово der Gesell, і акцентував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано на вчителя і мовив несміло:

— Та... я не знаю. Може й der Gesèll.

---

¹ Der Gesell — нім. товариш.

— А видиш! Нарешті доглупався! Ну, отже: der Gesell! Читай далі.

Коли б ми були старші та й розумілися на психології, ми були би швидко зміркували, що головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького була іронія, той гризький плин, що тече з жовчевого успособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі в хорошого організму або з хорої душі.

Ми, розуміється, тоді не вміли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького, то не для нас справа, що в ньому криється щось злобне та завидюще, щось таке, як той демон, що нічцю кидається під ноги пішохода і звалює його на землю, або стромляє кимаччя¹ між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувся або колесо зламалося. Цей злобний, оприскливий гумор, що вибухав радістю лиш тоді, коли хтось із нас сказав дурницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, гальмував та душив їх. Та це були лише початки, згідно невинні початки. Далі прийшло зовсім не те.

III

Перші дні шкільної науки йшли сяк-так. о. Телесницький кричав, сердився іноді, говорив кпинами та насміхами там, де би треба було пояснень та добродушної терпеливості, але лекції проходили спокійно. Ми привикли до немудрих учителів, до василіянських новаків та панотців, що замість пояснень часто мали „паці“ а замість добродушної терпеливості різки, —

---

¹ Кимаччя — палки.

і о. Телесницький міг видатися нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від інших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він покищо не виправдав. Навпаки, він робився день від дня якийсь похмурий та понурий. Здавалося, що він хворий, що йому чогось не стає; його лице видавалось іноді аж жовтим. Часто в хвлях сердитості він закусував свої тонкі, безкровні губи й оглядався довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість.

І ще одне. Хоча це була третя класа нормальної, по теперішньому людвої¹ школи вищого, міського типу, і ми ледве дійшли в граматиці до деклінацій² та конюгацій³, то все таки ми, особливо ті, що мали бистріше око й не дрімали в часі науки мали не раз нагоду переконатися, що о. Телесницький навіть для цього низесенького ступня розпоряжав замалим засобом знання. Аритметичні задачі, подані в нашій *Rechnungsbuch*'у⁴, робили йому труднощі й навіть з відмінами слів, з німецькими родівниками та з розріжненнями частей мови він не все вмів дати собі ради.

Одна з таких його помилок привела мене у перве в конфлікт з о. Телесницьким. Учень, що сидів обік мене, викликаний з німецького, мав перекласти речення: *Im Sommer herrscht grosse Hitze*⁵. Він переклав по-польськи: *W lecie panuje wielkie gorąco*. Далі йшло ре-

¹ Людової—з польськ. народньої.

² Деклінація—відміна речівників.

³ Конюгація—відміна дієслова.

⁴ *Rechnungsbuch*—задачник.

⁵ В літі панує велика спека. *Hitze*, — спека. *gorąco* — гаряче.

чення: In der Hitze spazieren ist schädlich¹,
Ученик запутався.

— W go... w gora...

— Ну, що? Як же буде: In der Hitze?

— W goracet².

— Як, як?

— W goraci.

— Га-га-га! Як, як?

— W go... go... goracosci, — пробулькотів
збитий з пантелику хлопець.

— Га-га-га! — зареготався о. Телесницький. —
Як ти відміняєш, як? А ну, відміняй за порядком!

— Goraco, goraca, goraceti...

Знов вибух реготу вчителя.

— Після якого взірця відміняєш goraco?

Хлопець не знав, що відповісти. о. Телес-
ницький став перед ним.

— Ну, ну! Після якого взірця? Так як tato?³

— Ні.

— Ну, то може так як мама?

— Ні.

— Так як osiol?⁴

Хлопець скривився. Мовчав, але правою
рукою почав утирати собі сльози.

— Ну що ж, не видобуду з тебе? Осле,
алеж goraco відміняється так само, як zimno⁵,
Отже самий відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

— А від goraco?

— W go... gora...

---

¹ В спеку гуляти шкідливо.

² В гарячому.

³ Батько.

⁴ Осел.

Зимно.

Вірне почуття мови у хлопця бунтувалося против тої паралелі. Він розпучливо озирнувся довкола, а нарешті промовив рішуче:

— W gorączce ¹.

Тут о. Телесницькому не стало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що цей поневолі витянув високе „ай“, і крикнув:

— Алеж „w gorącie“, тумане! W gorącie! W gorącie! Запам'ятай собі це.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

— Ну, а ти чого хочеш? запитав о. Телесницький.

— Прошу отця-професора, gorąco не відмінюється, — випалив я.

— Як то не відмінюється?

— Gorąco, це не іменник ані прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відмінюються.

— Так? — протягнув о. Телесницький. — А „zimno“ відмінюється чи ні?

Я став мов розбрикане теля, що стукнеться лобом о стіну.

— Відмінюється.

— А бачиш? А як же ти перекладеш: die Hitze?

— Upa! ²

— Га-га-га! — зареготався о. Телесницький. — Упав, упав, упав! — і повторюючи це слово кумедним руським виговором він бігав, майже скакав по клясі. — Га-га-га! Упав! Ну, будеш ти в мене упав! Пам'ятай, від нині ти називаєшся упав! І щоб не забув, то сядь

---

¹ В горячці.

² Спек. В укр. транскрип. — упал.

собі ось тут! Ану, забирайся з цього місця! Переносися до тої лавки, там коло печі!

І він показав осяччу лавку. А сам побіг до таблиці, вхопив крейду й на боковій стіні тої лавки, на самій її середині написав великими буквами UPAW.

Тут маеш сидіти, де твоє нове ім'я написане! Ану, марш!

Я не знав чи плакати, чи соромитися, чи випрошуватися. Я, сказавши правду, не розумів ситуації, і мовчки перенісся на своє нове місце. В класі зробився невеликий гамір; де-хто сміявся; інші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи це був дотеп, жарт о. професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV

Та десь так за тиждень, за два по початку курсу о. Телесницький виявив вповні свій талант. Це був талант *sui generis*¹, будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестування допомагла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня підчас години, не знати як і відки, в руках о. Телесницького появилася невеличка тростинка. Тонкий, може на півметра довгий шматок звичайної гішпанської тростини. Ми не бачили, щоб він, входячи до класу, мав її в руках. Аж підчас години — здається, підчас німецьких вправ, не знати як і відки, вона появилася в нього. Мабуть була досі захована в халяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважили її

¹ *Sui generis* — своєрідний.

появу. Ми всі писали щось під диктандо о. професора, і коли він диктуючи зі звичайним своїм розмахом ходив по класі, ми почули легкий свист. Тільки тоді сміліши зирнули на о. професора й побачили в його руці тростинку.

Розуміється, вид цього педагогічного знаряддя не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинилися в писанню; навпаки, можна сказати, що цей вид якось навіть немов додав нам більшої охоти до писання, більшого замишування до мудрости, диктованої о. Телесницьким.

Але в самій поставі, в голосі, настрою та успособленню о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий; його очі відзискали блиск, його рухи живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно любувався якоюсь думкою, може якимись споминами, що будилися в його душі при свисті тростинки. А скінчивши диктування він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і не кажучи ані слова хльоснув його з усієї сили по зігнутих до писання плечах.

— Ой-ой-ой!—скрикнув не так може з болю, як із перестрашу хлопець.

— Га-га-га!—зареготався над його головою о. Телесницький.—А ти як написав *vergeben*?

— F-e-r-g-e—слебезував ученик.

— А фау! А фау! А фау!—навчав о. Телесницький, покріплюючи кожну научку новим ударом тростинкою по плечах.

— Та я вже знаю! Знаю! Знаю!—кричав хлопець.

— Тепер знаєш, але це тобі на завтра, на послізавтра, і присно й во віки віків амінь!— жартував о. Телесницький по-руськи й далі перішив бідного хлопця, а сам реготався, мов божевільний.

— Прошу отця-професора!—благав ученик, крутячись на місці, а далі дав нурка і сховався під лавку.

— Зараз виліз!—кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець-професор мене за-б'ють!—говорив переляканий хлопець з-під лавки.

— Не бійся, вже не буду бити.

Ученик виліз, та в тій хвилі о. Телесницький кинувся на нього, спіймав за волосся і почав товкти його головою до лавки.

— Це за те, що ти ховався! Маєш! Маєш! О, три гудзи на чолі! Маєш мені носити їх до завтра. Га-га-га! Не смій ані змити, ані стерти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми, діти, помертвіли зразу, почувши свист тростинки та ляск ударів. Ми думали, що биття озвірить учителя, розсердить, розлютить його. Але де там! Доконавши цього огидного знущання над хлопчиком наш учитель був веселий, усміхався, жартував, мало не підскакував, ходячи по клясі.

— Отже то щоб ви знали,—говорив він докторальним тоном, немов витягаючи сенс моральний із того, що власне сталося,—що vergeben, verjagen, vezeihen, verleihen і інші подібні слова мають на початку v, а не f. Хто ще знає таке слово?

— Verdregen! Verderben! Vermindern!—лунали голоси з різних лавок.

— Fertig!—сказав мій сусід із ослячої лавки.

— Га? Що?—схопився о. Телесницький.—
Хто то сказав fertig?

— Козакевич.

— Козакевич? Ти? Як пишеться fertig?

— На початку еф.

— А пощо ж ти крикнув?

— Та я не знав, чи воно подібне до там-
тих, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сміх підіймати?

І тростинка о. Телесницького знов почала
свою педагогічну роботу.

Від тепер о. Телесницький уже не нудився, не жовк та не нидів підчас шкільних годин. Він мав пишну забаву, що очевидно додавала йому гумору, апетиту й здоров'я. Він входив у класу мов укротитель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та в десятеро чуткіше гуляла його тростинка. То значить, не та перша, маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ця перша не видержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла інша, блідо-солом'яної барви, густо-суковата і значно грубша. Ця була любіша нашому катові, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повставав дужчий крик, писк, лемент,—і о. Телесницький серед того вереску та пекла бігав по класі регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив гострити свій дотеп на прізвищах своїх—не знаю, чи учеників чи, жертв.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи козаче, отаманом будеш!

І тростинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий,

слабосилий і мав тоненький, пискливий голос, то при його зойках о. Телесницький реготався і жартував:

— Ов, ти мабуть не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю бе! Козю-козю-козю бе!

І б'є й любується несвіцьким вереском дитини. А покине цього, дивись, за пару мінут вчепиться Мороза за якусь помилку в таблиці множення і вже знов жартує:

— Мороз, боже його помнож! А ти як множиш, га? Neun mal neun ist neun und neunzig¹, так, а einmaleins! А einmaleins! А einmaleins²! Я вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли, було, його рука втомиться і йому прийде потреба відпочити, то він ходячи по клясі, солодко всміхається, дивлячись на перелякані, заплакані лиця дітей! Чим більше було таких лиць у клясі, тим веселіше почував себе о. Телесницький.

— Прийдіте, мучениці і праведниці!—приговорював він, немов присолюючи болячі рани своїх жертв.—Прийдіте, еліка праведна, еліка прелюбезна. Перший Мороз хтів би добре сісти та не мож! Правда Морозе? Другий Корпак чує, що й у нього щось не так. Третій Скриптух чує, що задок запах. Четвертий Матківський, і в того Фелер³ таківський. П'ятий Ортинський дістав за свій розум дитинський. Шостий Федермесер, і в нього ist nicht besser⁴. А сьомий Алерганд дістав mit starker Hand⁵.

¹ Дев'ять помножити на дев'ять є дев'ятдесят дев'ять.

² А один помножити на один!

³ Фелер—з німецьк.—помилка, хиба.

⁴ Не краще.

⁵ Сильною рукою.

По кількох неділях такої практики довів клясу до того, що діти справді туманіли зо страху й поступи в науці були чим раз гірші. Хоч усі вчилися і силкувалися як мога встергтися побоїв, але ніяка пильність не допомогла. Боязливіші, викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам'ять вивченого; інші хоч і вміли, але переконавшись, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара, як і тих, що не вміли нічого, тратили віру в себе, махали рукою і або йшли до кляси в надії на ласку божу, що ану ж як-небудь страшний Василіянин не догляне, не „вирве“ їх, або зовсім не ходили до школи по кілька день, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька день свободи чи то в лозах над річкою, чи в ліску за містом, ніж наїдатися страху й відбирати кару день-у-день. А в клясі тимчасом стояла ненастанна тривога, лунав крик і плач і лемет, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця-гумориста.

V

Ми жили весь час мов у тумані. Хлоп'ячі веселощі знепали; діти ходили мов приголомшені, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були тоді ще загалом заборонені й навіть карались інколи; та ученики третьої кляси того року коли й здібні були до якої забави, то хіба до такої, що починалась і кінчалася бійкою. Бились між собою, бились по вулицях з жидиками, з термінаторами¹, з уличниками. Я не знаю, чи інші діти жалувалися своїм

¹ Термінатор—учень, що вчиться ремесла.

батькам та опікунам на ті щоденні побоєвища в клясі; здається, що так, бо чутка була, що багатші купці жиди бачучи, що їх діти приносять день-у-день синяки на спинах та сидженнях ходили жалуватися до ректора, а коли це не помогло нічого, повідбирали своїх дітей зі школи. Дехто грозив скаргою до суду, але на виграння справи не було надії; биття вважалось тоді в Дрогобичі неминучим складником педагогії, а особливо елементарної. Що до себе знаю, що я нікому не жалувався, нікому не говорив про те, що діялось у клясі, але пам'ять тих огидних сцен, що тяглися день-по-день цілий рік, врізалася дуже глибоко в мою душу. Тямлю, що скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаюсь десь у бур'ян і січу, січу всі листочки, всі баділля, гилячки, цвіти, все що можна знівечити, б'ю і січу, доки довкола мене не стане найобридливіша руїна. Багато разів господарі й господині сварили на мене за це, бо я в своїй вандалській заїлості не розбирав чи нищу шкідливі рослини, будяки, кропиву, осет та лопухи, чи пожиточні — буряки, фасолу, помідори та іншу городовину. Надто вночі я звивався, кричав, рецитовав¹ лекції, а потім плакав, просився, так що „цьоця“ не могла видержати зо мною і нераз будили мене штурканцями, питаючи на пів добродушно, а на пів сердито!

— Хлопче, а тобі що такого?

Правда, я вчився добре і о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне: між катедрою, де з початком кожної години

¹ Рецитувати — говорити на пам'ять.

Засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тобто викликав до питання, звичайно тих, що мали найбільше заляканий вираз лиця і в яких по його словах, малювалося на лиці нечисте сумління — він мав звичай викликати відразу перед градус десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покоштували його простини — отже кажу, між катедрою і моєю, цебто „ослячою“, лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може на півметра високим підмурованням, і закривала мою лавку перед його зором, так що ми, горожани цієї лавки, згідно рідко попадалися на очі о. Телесницькому, звичайно аж тоді, коли він по перших езекуціях попадав у веселий настрій, збігав із градуса й починав жартуючи та підскакуючи та розмахуючи руками бігати по клясі. А в таку пору він бував „добрий“, любив, коли ученики вторували його ідіотичному сміхові й хіба виємково причепився до кого з невикликаних до градуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та проте вражіння того року лишилися у мене незатерті, болючі й досі, і не в одному — чую це — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені не мало душевної муки в цілім життю. Певна річ, що й з іншими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко, далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом в ослячій лавці був якийсь Волянський — тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою, так сплющеною з боків, як я не бачив ні в кого потім. Хлопець був не сотворений для шкільної науки, а бодай для такої,

як її подавали у Василян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третьої кляси, але те знаю, що в третій клясі він був справді „ослом“: ані писати,—про відміни, складання німецьких речень, множення та ділення й не говорити. Я не тямлю, коли й яким випадком він дістався до осячої лавки—певно не обійшлося без посередництва тростинки о. Телесницького. Але посадивши його тут, наш кат на якийсь час лишив його в супокую. „Заривав“, цебто запитував іноді, коли був у добрім гуморі, але не одержуючи відповіді вдовольнявся стереотиповим дотепом: „Волянський—осел дарданський. Із нього науки, як з цапа вовни“—і йшов далі.

Я зразу за прикладом інших хлопців, а головне самого вчителя, також сміявся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. ін. Але швидко між нами виникли зовсім інші відносини. Пачалося з дрібних, товариських послуг: цьому з нас треба пера, тому олівця, цей забув чорнило, той книжку—почали ми потрохи ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянський—добрий хлопець. Далі, на павзах¹, виходячи зі школи або перед початком години ми заходили в розмови. Звичайно, як селянські сини—про рідне село, про улюблені забави, гулянки та заняття. Оказалося, що оба ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті річі давали нам тему до безконечних розговорів, в яких ми інстинктом обминали „злобу дня“, всю ту погань, що нас окружала в клясі. Показалося

---

¹ Павза — перерва.

ще одне—Волянський умів оповідати чудово. Він не запинався, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свobodно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно, хочані крихти не „сидився“, з якимось відтінком тихої меланхолії. Досі бренть мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; досі триває почуття чогось ніжнього, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга шовкова нитка тягнеться десь у безмежну далечінь—це вражіння його оповідань. Змісту їх не тямлю, але вражіння не затреться в душі до смерті. Коли, було, зачне оповідати, то зараз немов інший робиться, немов якийсь окремий, чужий дух вступає в нього й говорить його устами. І ніколи не повторявся, не говорив про те саме й тими самими словами. Все знав щось свіже, а може лише таким свіжим способом оповідав.

Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бжолу в меді з чужого улія, і зробився майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на квартиру, пробував переробляти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський ішов на ту роботу, аки овча на закланіє. Посидимо було з півгодини, помучимось. Що було до писання—рахункові задачі, німецькі задачі, те напишемо, а властиво Волянський відпише від мене, а устного не може похопити.

— Ні,—скаже сумно,—не береться це моєї голови. Ось послухай лише!

І ми засядемо дебудь у куті—чи то в пустій комірці, чи в огороді, де нас ніхто не

чує, і він почне оповідати. Коли вичерпалися його власні вражіння та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг ні за що затишити, як відмінюється die Biene, а як der Bär, скільки буде 7×8 , а скільки йде 7 у 56—той сам „осел дарданський“ знав на пам'ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно, так плавно, що я привикши змалку чути добрих сільських оповідачів і то добрих на різні лади, і жартливих, і сумовитих,—при його оповіданнях сидів, мов зачарований. Досі я згадую про цього хлопчину, як про невияснений для мене психологічний феномен. Коли почислити до купи весь час, який він ужив на оповідання в моїй присутності, то певно вийде що найменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до річи, без зайвих фраз—і, що найцікавіше, ніколи не повторив одного й того самого оповідання два рази. Його оповідання пліло гармонійно мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів, і ніколи не вертає взад. Я був так очарований його казками, що хоч плохий каліграф, пробував записувати їх—звісно, з пам'яти, вечером у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його голосі—тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я знеохочений кидав свої записки в огонь.

Можливо, що я прибільшую трохи, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать

виросла понад свій дійсний розмір. Сконтролювати цього не можу; спомини, це справді—*Dichtung und Wahrheit*¹. Чим більше й ширіше мемуарист силкується перенести вповні з усіма фарбами й тонами той образ давно минулих подій, що лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Алеж зусілля в противний бік, подати лише голі контури картини, лише сілуети або навіть дерев'яні рами—ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності.

Нехай же мій малий товариш Волянський стає перед вами в тій проясненій подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсності він був менше інтересний, мав менше оригінального талану, ніж мені здавалося тоді й здається тепер,—кому яка шкода з того? А злочин того, що був—знов так здається мені—причиною його смерти, через це таки не буде менший.

А причиною його смерти був не хто інший, як той сам наш учитель і кат, о. Телесницький. Не тямлю докладно, як воно вийшло, досить, що раз він „узявся до нього по своєму“! Викликав його до градусу, почав питати й зараз на першій хибній відповіді так засміяв, запив, загулював його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

— Волянський, та бо ти в нас таки нічого не вчишся!—кричав о. Телесницький торгаючи його то за руку, то за вухо, та скачучи довкола

---

¹ Поезія і дійсність.

нього, мов кат довкола грішної душі.—Я тебе вже нераз заривав, остерігав, упоминав, а ти ні та й ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивитися тобі там, відки ноги ростуть! Ану, цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просився лише глядів якимись безтямними очима на о. Телесницького. Цей входив чим раз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його тато бідний, тратився на штанята.

Волянський кинувся, мов ужалений. Я бачив здалека, як його бліде лице нара обіллялося краскою. Він кинувся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилювання:

— Прошу отця-професора! Я вже буду вчитися! Не буду ні їсти, ні спати, доки не навчуся всього! Прошу мені дарувати ще цей раз! Лиш цей останній раз!

— Ні—радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещучи.—Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розщипати його штани.

— Прошу отця-професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні! Навмисно ні!—кричав о. Телесницький.—Ти засидівся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару день не міг сісти.

І він пішов до вікна і взяв у руку грубу, метрову палічку з вільхового прута, суковату, покриту негладкою корою. Кільки день уже жалувався о. Телесницький, що не може настарчити тростин на нашу клясу, а оце того дня ми побачили на кожному вікні наставлені по дві

такі вільхові палиці. Ми не знали зразу, пощо вони там стоять — одні догадувалися, що для піддержування фінарок, інші міркували, що це тички для тичення фасолі, що росла під вікнами в монастирському огороді. Про властиву ціль тих знаряддів, ту, яку глухо відчувала шкіра кожного з нас, ніхто не важився висловити здогаду. А проте всі з респектом¹ гляділи на ті загадкові палки, і хоч учителя не було в клясі, ніхто не важився доторкнутись до них, а тим менше повикидати геть, у город або на вулицю. Тепер, коли о. Телесницький узяв у руку один із тих бучків і помахуючи ним весело наближався до своєї жертви, ми раптом зрозуміли їх призначення. Тимчасом з Волянським зробилася несподівана зміна. Неминуха та й ще ганебна бійка, якої досі не бачила наша кляса й якої він мав бути першою жертвою, довела його до одуру. Цей на вид слабосилий та невеличкий хлопчина почув у собі силу розпуки. Він шарпнувся, штовхнув одного помічника кулаком, а другого, що розпинав його штани, коліном у груди, і оба відскочили від нього. Цензор Заяць держав його ззаду й кинув ним на градус. Він, закусивши зуби, почав фицкати ногами. о. Телесницький з буком у руках заскакував коло нього, та ось Волянський махнув чоботом як раз у тій хвилі, коли вчитель схилився вниз, і чобіт ударив його в самі зуби.

— Овва! — скрикнув о. Телесницький, хапаючи себе долонею за рот. Із розтовченої губи потекла кров. Біль о. Телесницького був мабуть не дуже сильний, бо він винявши з кешені

¹ Респект — повага.

хустку лівою рукою приложив її до рота, а в правій замахнув палицею і не тратячи доброго гумору говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, це в нас не йде! Цього ми не можемо дарувати! Ану, кладіть його!

Помічники тимчасом разом із цензором таки перемогли Волянського, стягли з нього верхні й нижні штани і простягли його на градусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержувачи обома руками його руки, а о. Телесницький кинувся щосили бити бучком по голому тілі. Зараз за першим ударом Волянський крикнув страшенно. о. Телесницький зупинився; він смакував цей крик болю і не міг здержати себе, щоб не зажартувати.

— А, прецінь ми раз почули від тебе людський голос! Ану, ще раз!

Другий удар—новий несвітський окрик.

— О, це ще краще!—жартував о. Телесницький.—Зовсім так, як в тій пісні співається:

Dobyl tak pieknego głosu baraniego,

Az sie stary Józef przestraszył od niego¹.

А потім удари посипалися густо, градом.

— Ти мене до крови, то й я тебе до крови! Кров за кров! Кров за кров!—приговорював о. Телесницький.

І він сік, сік... Крик, виск, пищання нещасного хлопця, ніщо не зворушувало ката. Ось із під вільхових сучків показалася кров, потекла струмком по білому тілі, на сорочку, на дошки градуса; о. Телесницький ще бив. Вільхова палка була забризькана кров'ю, а з

---

¹ Видобув такий гарний баранячий голос, що старий Йосиф перестрашився його.

неї кров підчас розмаху почала бризкати по білих стінах кляси. Волянський лежав тихо, очевидно зомлів.

о. Телесницький зупинився. Дихав важко з натуги. Закривавлену хустку відняв від уст, потім вийшов на коридор, приніс склянку води і хцюпнув на зомлілого хлопця. Цей отворив очі й застогнав.

— Га-га-га! Пане Волянський! А як вам дрімалося?— жартував о. Телесницький.

— А що, знаєте тепер, як то смакує? Ну, допоможіть йому вбиратися!

Цензор і помічники підняли Волянського, привели в порядок його одержу, раз-у-раз піддержуючи його.

— Ну, що ж ти, не маєш сили сам стояти на ногах? А мав силу вибити мені зуби! Го-го, синку! Бачиш тепер, як то в нас виглядає? Ади ¹!

І він показав йому закривавлену палку і криваві кропки по стіні, що набризкали з неї.

— Бачиш? А знаєш, як то називається? Отже знай, це кутя з маком! Ти бачив, як на святий вечір кидають її на стелю і вона отакими бризками прилипне до стелі? Що тоді приговорюють? Нетямиш? Правда, кажуть: Сійся, родися жито, пшениця, всяка пашниця! Так само й у нас. Із отакого сім'я має вирости пильність, умілість, послух, покірність, пошанування старших і всяка інша пашниця. Ну, а тепер іди на місце.

Волянський, тихо стогнучи, стояв на місці. Помічники цензора взяли його під руки й повели до лавки.

¹ Ади—гляди

Сідаючи, він скрикнув з болю.

— Га-га-га! — реготався о. Телесницький. — А що, бігають мурашки? Шкроботять хрущі? А видиш, як то недобре засиджуватися на одним місці! Га-га-га! Смійтеся, хлопці! Смійтеся!

І вся кляса зареготала силуванням сміхом.

— От так! То гарно! Так належиться! Не правда, я вам не казав, що ви повинні тоді сміятися і тоді плакати, коли я вам скажу? Видите, преці я довів вас до того. Добре, хлопці! Хвалю вас за це!

Поки йшов регіт у клясі й усе оте дике знущання над дитячими душами, я в осячій лавці обік покараного товариша душився від плачу. Мене щось стискало за горло, пекло внутрі, проймало бодем, соромом і жалем, мов би я сам був винен усьому тому, що сталося, мов би я сповнив тяжкий злочин, дивлячися спокійно на це катування, не кричачи гвалту або не лягши сам під удари. Я потайки схилився і цілував і слізьми обливав холодну руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий, як труп. Ані кровиночки не було видно в його лиці, ані в губах. Очі й лице були мокрі від сліз. Він зирнув на мене не то з зачудуванням, не то з німою подякою, і прошептав:

— Проведеш мене додому?

Я кинув головою.

— І скажеш господині все, як було?

Я ще раз кивнув головою. Ми замовкли. о. Телесницький уже бігав по клясі, розмахуючи кривавою палічкою і шукав нової жертви для свого людожерного гумору.

Я провів Валянського на його квартиру й розповів усе його господині. Бідна міщанка аж

за голову вхопилася, побачивши скатовану дитину. Відмочуючи та віддираючи криваві штанці від його ран вона ридала, як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала не-люда манаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, щоби списав *visum repertum*¹, та мабуть не зробила цього. Одно лише зробила — положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечером, він лежав у сильній горячці й не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене додому. Більше я не бачив Волянського. За тиждень він умер на запалення мізку. Ми ховали його з порадою, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки.

VI

Та це я перехопився трохи в хронологічному порядку подій, забігши аж до покарання Волянського, що було кульмінаційною точкою всіх огидливих подій, яких свідком довелось мені бути того страшного року. о. Телесницький не відразу й не без певної боротьби з нашого боку довів нас до того, що ми плакали й сміялися по його наказу.

Певна річ, ця боротьба була зовсім дитяча. Про якесь свідоме, солідарне поступування, про можливість якогось супротивлення, якогось протесту з нашого боку в нас не було ані думки. Навіть на це, щоб жалуватися кому будь на поступування нашого господаря кляси, ми не швидко надумалися. Та й кому було жалуватися? Що до ректора о. Барусевича

---

¹ *Visum repertum*—посвідка про побої,

то хоч ми й любили його і вважали справедливим, але доступу до нього не мали. о. Телесницький упередив нас, сам раз-у-раз жалувався на нас, що ми ліниві, непослушні, свавільні й що без бійки неможна собі з нами дати ради. Очевидно він таким способом загороджував поле всякій скарзі з нашого боку на биття та жорстокість. Навпаки, під впливом його наговорів о. Барусевич кілька разів приходив до нашої кляси, вичитував нам гострі догани та докори, побув звичайно з півгодини на лекції, а переконавшись наочно, що хлопці справді зле відповідають і мало вміють, повторював свої докори й догани й відходив, здвигаючи плечима, очевидно лишаючи о. Телесницькому вільну руку робити з нами, що його душа забажає.

Своєму улюбленому катехиту о. Красицькому ми найскоріше були б пожалувалися, та на жаль він зараз з осені захворував і науку релігії замість нього обняв той сам наш кат о. Телесницький. Аж десь по різдвяних святах о. Красицький видужав настільки, що міг прийти до нашої кляси.

Він увійшов як звичайно — потиху, так що ми не чули його кроків, потім прожогом отворивши двері й мов із засідки зазираючи до кляси та регочучись своїм веселим, добродушним сміхом:

— Га-га-га!

Ах, але це не був його звичайний, давній сміх! Це була якась силувана, позичена веселість. Ї лице о. катехита не було давнє, кругле, здорове, радісне з блискучими, веселими очима. Тепер воно було якесь запале, цеглясто-червоного коліру, з чорними колесами під вигаслими

очима, з жовтими плямами на висках. Та й ми на його сміх не відповіли по давньому, дружнім, веселим реготом, але як миші в пастці сиділи мовчки, насовлені, та тільки дехто знехотя всміхався. о. катехит звільна, з протягнутою наперед головою надійшов на середину класу, став і довго роззирався по учениках, немов шукаючи чогось загубленого, або мов заблуканий роззирається, не можучи зміркувати, в яке місце зайшов він блукаючи.

— Діти! — скрикнув він нараз з якимось жартливим острахом у голосі. — А вам що такого? Чого так сидите, мов раки в торбі? Чому не смієтеся? Як то, ви не тішетесь моїм приходом?

— Тішимося, — відповіли ми.

— Але як? Ов, ви вже, бачу, забули, як треба дітям тішитися. Що ж, як же вам жилося за той час, поки ми не бачились?

Ми мовчали. о. катехит почав випитувати одного по одному, почав, як то кажуть, тягти за язик, і тільки по якимось часі довів до того, що один, далі другий, далі третій розплакався і почав оповідати свої пригоди. о. Красицький зразу не хотів вірити, велів одному, другому, третьому роздягатися і аж ахав, аж руками об поли бився, бачучи на дитячих тілах численні синяки, струпи та шрами з загояних ран.

— Бійтеся бога! А це що таке? — мовив він. — Хіба ви не вчитеся, не пильнуєте школи, робите о. Телесницькому збитки?

Та нараз, не слухаючи наших відповідей, додав:

— Ні, хоч би ви були не діти, а стадо овець, то й то так знущатися було б гріхом. Ну, ну,

цятьте! Вже я поговорю про це з о. Телесницьким і з о. ректором, якось то воно буде.

Бідний о. катехит очевидно не знав, що своїм добрим наміром ще погіршить наше положення. Другого дня перед першою годиною рано прибіг на наш коридор монастирський лямполіз — ученик із четвертої класи, що жив у монастирі, діставав тут харч і одєжу (головно завдяки о. Красицькому), вчився в школі й рівночасно співав у церковнім хорі та сповняв ролю паламарєвого помічника, — і викликавши кількох учеників нашої класи, в тім числі й мене, на коридор, мовив з видом немалого клопотання:

— Бійтеся бога, хлопці, що ви наробили вчора?

— Та що таке?

— Пощо ви наговорили о. катехиті, що о. Телесницький б'є вас?

— Або що? Хіба це не правда?

— Та що з того! Тепер будете мати біду.

— Яку?

— Вчора в рефектарі¹ о. катехит почав ганьбити о. Телесницького. Зразу говорив лагідно, а коли о. Телесницький сказав, що то неправда, що хлопці лїнівi та свавільні, а про биття набрехали, о. катехит розсердився. Так розсердився, що я ще ніколи не бачив його такого сердитого. Почервонів увесь як бурак, кинув ложку та як не крикне: „Отче, що ви без серця, це я бачив учора, оглядаючи синяки та струпи на тих дітях. А тепер бачу, що ви й без чести. Ви дуже помилилися в виборі свого звання. Вам треба було йти на псобийника, не на священника й учителя“. Тут о. Телесницький зір-

---

¹ Рефектор — кімната відпочинку для вчителів у школі.

вався з місця й почав і собі щось кричати, о. ректор почав утишувати їх, а мені веліли забиратися геть із рефектара. То я вже не чув, що там було більше, лиш те знаю, о. катехит, прийшовши з рефектара зараз положився до ліжка й почав кашляти кров'ю. Я побіг до доктора; отже не знаю, що казав доктор, але о. катехит лежить хворий.

Лямполиз угадав. о. Телесницький прийшов до кляси в надзвичайно веселім настрою і задав собі того дня багато праці з нами: не спочив, поки вся кляса один у одного не закоштувала буків, не виключаючи навіть цензора Заяця, з яким кілька минут вели завзяту боротьбу чотири щонайдужчі хлопці й якого повалено на градус аж при власноручній допомозі о. Телесницького. Ото була для нього радість! Не мало дотепів висипав він того дня, а найудатніший¹ був останній. Він написав на таблиці великими буквами:

Dnia 15 grudnia wielka klęska w III. klasie².

А під тим по-руськи:

Дня 15 грудня великая кляска в III клясі.

— Га-га-га! — реготався він. — Ану, ти Упав! — це він до мене так. — Чому то називається кляска?

— Бо як б'ють, то кляскає, ляск іде — відповів я.

— Добре! Отже маєте мені кожний на завтра переписати це по 100 раз, а то на те, щоб ви той день і ті слова затирили собі на ціле життя, і щоб знали, як перед одним професором жалуватися на другого.

¹ Удатний — вдалий.

² Дня 15 грудня велика програна битва в III клясі; програна битва — klęska (клєнска).

о. катехита Красицького ми вже більше не бачили в клясі. Після тої пам'ятної сцени в монастирськiм рефектарі, він як зляг у постелю, то вже не піднявся з неї, хоча дожив іще до тої пори, коли о. Телесницького перенесено з Дрогобича до Добромиля. Той сам „лямполіз“ оповідав мені, що виїзджаючи з Дрогобича о. Телесницький хотів було зайти до келії хворого о. Красицького й попрощатися з ним. Але хворий не велів впускати його.

— Ніколи в моїм життi я не бажав нікому зла, не сварився ні з ким і не пам'ятав заподіяної мені кривди ані зневаги. І о. Телесницькому я не пам'ятаю того, що він говорив мені. Але того, що він робив з дітьми, я не прощу й не розгрішу ніколи. Бог, як хоче, може простити, але я не бог. Коли через це грішу, то радо понесу цей гріх на той світ. Але мені здається, що я сповнив би десять раз більший гріх, як би подав йому руку, як би дружно стиснув ту руку, сплямлену найтяжчим злочином: систематичного, масового дітовбивства.

VII

Та покищо о. Телесницький мав необмежену власть над нашою клясою й задержав її до кінця року. Правда, йому прийшлося побороти ще одну опозицію, але з цією він упорався ще легше й швидче, як з о. Красицьким. Ця опозиція, це був „пан Білінський“, інтересна поява тих часів, про яку годиться тут сказати кілька слів.

Ми діти не знали докладно, хто такий той пан Білінський, хоча він був щоденним гостем у нашій школі. Лише пізніше я довідався, що

це був колись народній учитель, який по довголітній праці осліп на очі, стратив службу й не маючи іншого способу життя, а може кермуючись і іншими мотивами, ідеальнішого характеру, осів у Дрогобичі, купив чи винаймив невеличкий домок десь на Ткацький вулиці чи над Солоним Ставком, і отворив там sui generis пансіон для незаможних учеників. Він приймав до себе дітей заможніших селян або й священників на квартиру, по десять, дванадцять або й п'ятнадцять; його жінка й наймичка варили їм їсти, прали шмаття, шили одержу, навіть шапки (по тих шапках, незугарних та однакової форми, які ми прозивали гірканнями, можна було й пізнати пансіоністів пана Білінського), а сам пан Білінський виконував над ними не лише домашню опіку, але надто й працю корепетитора¹, перероблював лекції, випитував, доглядав писемних вправ. Хоч не здібний до публічної служби, він проте не був зовсім сліпий; не знаю, яка була в нього слабкість, досить, що бачити він міг лише зовсім зблизька, притулюючи книжку майже аж зовсім до носа або носа до таблиці, а ходячи або сидячи раз-у-раз махав головою то направо то наліво, мов перебігаючи зблизька очима рядки якоїсь дуже великої книги й по скінченню одного, живо біжучи знов до противного кінця. Та що було найцікавіше в появі пана Білінського, так це те, що він виробів собі в о. Василя незвичайний на ту пору привілей; що день разом зі своїми пансіоністами приходив до школи, розміщував їх по клясах і сам сидів у школі весь час шкільної науки,

---

¹ Корепетитор—репетитор.

годину в тій, клясі годину в іншій. Він сідав звичайно в останню лавку, прислухався науці, особливо пильно вважав, коли питано кого з його пансіоністів, іноді в таких випадках робив свої уваги, або нібито докоряючи хлопця, старався зручно піддати йому добру відповідь.

До інших хлопців пан Білінський зовсім не творився, та проте всі ми любили його. Підчас павз він сидів тихо, не боронив нам ані кричати, ані бігати, терпеливо дихав не-свіцькою курявою, яку збивало 60 або 70 пар хлоп'ячих ніг, а коли нераз перед годиною німецького або рахунків ціла кляса не знала на певно чи якогось родівника, чи якогось рахунку, ми оберталися до pana Білінського, і він ніколи не відмовляв свого пояснення. Його пансіоністи сміялися з нього, з його скупости (він був скупий і поперед усього для себе, ходив у біднім міщанським убранню густо вкритім латками, і призвичаював також своїх пансіоністів до можливо простої та скромної одежі), але проте любили його за його терпеливість та добродушність. Загально звісний був у Дрогобичі жарт, що пан Білінський знає для непослушних та лінивих у своїм пансіоні одну-одніську кару—наколоти провинника своєю власною, тиждень неголеною бородою.

о. Телесницький зразу толерував¹ pana Білінського в своїй клясі. Інколи навіть, у сумнівних для нього наукових питаннях він обертався до нього:

— Пане Білінський, а ви як гадаєте?

Пан Білінський уставав із свого місця і махаючи ненастанно головою, загикуючись, глу-

---

¹ Толерував—терпів.

хим голосом відповідав або вийшовши до таблиці помагав виробити рахунок.

Призвичаєний до давньої практики василіянської школи, пан Білінський ніколи не протестував, коли вчителі в класі били учеників. Навпаки, іноді, коли кара трафила когось із його пансіоністів, що дався йому взнаки чи то непослухом, чи лінивством і котрого він протє не важився карати дома, він висловлював своє вдоволення глухим буркотанням:

— А так, так, так! Так йому треба.

Почувши кілька разів такі голоси одобрєння з уст пана Білінського о. Телєсницький ще більше полюбив його й поводився в класі так, як коли б там зовсім не було ніякого постороннього свідка. Яке ж було його зачудування, коли одного разу, в часі надзвичайно „веселої“ години — веселої для о. Телєсницького, а болючої для кільканадцятьох учеників — серед загальної, мертвецької тиші заляканих дітей почулося з кута з останньої лавки голосне хлипання. Пан Білінський, скулившись і пригнувшись лице до лавки, плакав ревними сльозами.

— А там що таке? — скрикнув о. Телєсницький.

Ніхто не відповідав. Хлипання чути було далі.

— Панє Білінський! Це ви? А вам що таке?

Пан Білінський устав, махаючи головою швидше ніж звичайно.

— Вибачте, отче профєсоре! Так мене за серце вхопило.

— Що вас ухопило? — смішливо питав о. Телєсницький, наближаючися до останньої лавки.

— Таке... яке вас не хапало ніколи. Жаль... отих бідних дітей.

— Ого!

— Та й ще одне... Безсонниця. Вже два місяці, отче професоре, ані одної ночі не можу заснути спокійно.

— А то чому?

— Та все через отих дітваків.

— А видите! Такі лямпарти¹! І як-же-ж тут...

— Ні, отче профе..фе...соре,—перервав його пан Білінський. — Не лямпарти. Поки день, не можу на них жалуватися. В день вони тихі, пильні, вчаться. А в ночі кричать крізь сон, плачуть, кидаються. Знаєте, отче-профе..фе..фесоре, я вже два місяці ані одної ночі не можу спати спокійно.

о. Телесницький аж тепер зрозумів. Його лице налилося кров'ю. Ми всі сперли дух. Ми думали, що він кине́ться на старого сліпого вчителя, а що найменше хльосне його палицею, яку власне держав у руках. Але ні, гумор переміг.

— Га-га-га! — зареготався він. — Ади, я й не знав, що пан Білінський уміє жартувати. А знаєте, пане Білінський, я би вас запитав одну річ. Ви бачите букви в книжці?

— Як ве-ве-великі і зблизька —

— Ну, а діра, якою виходиться з цієї кляси, досить велика. А як підете до дверей, то вона буде досить близька, рукою насмотрите. І прошу мені забиратися зараз і не показуватися більше.

— Отче-професоре, я вже десять літ тут сиджу й ні відкого не чув такого слова. Мені о. ректор дозволив.

¹ Лямпарт — лайка, босяк.

— Йдіть до о. ректора, чи до самого о. каноніка, а доки я тут господарем кляси, то я тут маю до розказу, а не хто. І щоб я вас не бачив тут більше, бо не буду вважати на ваш вік і на вашу сліпоту, але велю викинути вас за двері.

— Отче-профе..фе..фесоре! Отче-профе..фе..фесоре, — булькотів пан Білінський, утираючи від сліз свої сліпі очі, та й урвав, і взявши під паху свою шапку — в нашім жаргоні це була „обергірка“ — звільна, хлипаючи, пішов із кляси.

Більше ми його не бачили.

VIII

Позбувшись з кляси цього єдиного постороннього свідка своїх подвигів, о. Телесницький міг забавлятися з нами по всій своїй уподобі. Тепер ніхто не стояв йому на перешкоді. До великодня з первісних 80 учеників лишалися в клясі лише половина. Найцікавіше було те, що наш добродушний о. ректор не бачив і не знав нічого; а втім хто знає, може він і пробував уговкати о. Телесницького, та не міг? До нас, дітей, доносилися глухі чутки про ворожнечу, яка повставала против о. Телесницького в місті, і то в різних верствах. Раз, говорено, коли о. Телесницький з о. ректором показався в цукорні, присутні там багаті купці, не вважаючи на о. ректора, викинули нашого вчителя за двері. Була чутка також, що на Задвірнім передмістю парубки засідалися на нього, чуючи, що він має в суботу приїхати на фільварок, який мали там о. Василияни. Нещастя хотіло, що замість о. Телесницького

поїхав інший братчик — і пізнім вечером його принесли зомлілого та покривавленого, а на його плечах написала якась милосердна рука крейдою: „Вибачай, брате, але дідько тебе знав, що ти не Телесницький“.

А о. Телесницький учителював і бавився. Останні місяці шкільного року він майже не вчив, тільки знущався над дітьми. Йому замало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав інакше, як лише на „голу“, і продовжував кожну кару на п'ять, десять, або й більше минут. Коли бідного делінквента¹ з оголеним задом поклали на градусі або на лавці й цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизиться і сильно свисне палкою, але не б'є — і регочеться до розпуку коли бідна, жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, заверещить із самого страху.

— Алеж гов! Синоньку! Чого кричиш? Адже ще тобі нічого не сталося! — промовляє він. — Ну, скажи, болить тебе?

— Ні — відповідає бідний мученик.

— Ну, бачиш. А тепер?

І тут сильний удар падає на голе тіло.

— Ну, тепер тощо іншого. Тепер можеш собі йойкнути.

Улюбленою його забавою був торг з делінквентом.

— Бачиш, ти нині не вмів лекції. Ну скажи сам, що тобі належиться?

— Прошу о. професора, я вчився! — з плачем запевняє ученик.

— Ну, добре вчився, але не вмієш. Що ж тобі за це належиться?

---

¹ Делінквент — засуджений на кару.

Коли ученик не відповідає, він береться сам оцінити число ударів. Коли ученик скаже мале число, він ніби пристане на це, але жадає, щоб бідний хлопець приймив їх мовчки, без крику, як належну данину. Коли хлопець пристане, він б'є з такою силою, що хлопець хоч і не рад, мусить, крикнути, а тоді о. Телесницький тріюмфує:

— Га-га, сину! А де наша угода? Ти кричиш? Ну, вибачай, за це тобі подвоїться порція. Я тому не винен.

Нарешті скінчився той рік, певне найстрашніший, найфатальніший рік, мого життя. Ми радісно розсталися з о. Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено — манастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасла й досі й не вигасне до моєї смерти.

Хто він був? Навмисний злочинець, чи sui generis доктринер, що робив це в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків¹ дістався на вчительську катедру в Дрогобичі, я й досі не знаю. Я довго не важився відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагатися. Оце ж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестертої ганьби та прокляття впадуть на його пам'ять і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів, а не як велике діло любови, терпеливості й абнегації².

1903 р.

¹ Кульпарків — лікарня для божевільних у Львові.

² Абнегація — самовідречення.

ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНО

(Із моїх споминів)

I

В часі моїх гімназіяльних студій Дрогобич був містом дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було — вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч на половину європейське місто. Не було навіть води, крім домашньої соленої, якої сторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особлива Задвірне, Завізне та Війтівська Гора були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у сьомій гімназіяльній; до того часу Дрогобич був собі „вільним королівським містом“, вільним не вважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтензивнішим духовним життям.

Оця відірваність від духовного життя клала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти¹, такі, що не мали своєї сім'ї, або хоч і жонаті та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси й розпивалися, пересиджували дні й ночі в самотнім християнському склепі Баєра з колоніальними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до кляси п'яті, і—розуміється—така то й була їх наука. Остеронь від цієї компанії держалися лишень не многі, головні два брати Турчинські—Юлій (звісний повістяр, з фаху історик) і Емерик—ботанік, далі др. Антоневиц, Ів. Верхратський, оба катехити; руський о. Торонський та латинський кс. Дронжек. Перед вів у пияцькій компанії Осмульський, заступник учителя, що вчив французької мови та заступав іноді інших учителів у різних предметах, також гуморист *sui generis*, прозваний серед учеників Смоком. Цей був для п'яницької компанії небезпечним взірцем, бо мав голову так само міцну, як був величезний його живіт. Ніхто його не бачив п'яним: по цілонічній пиятиці він ішов до кляси як коли б нічого не було і відбував преспокійно свої чотири години, і навіть бистрі очі учеників не могли по нім пізнати нічогісінько. Для менше твердих голів його компанія була загубою: своїми дотепами і кпинами він підгонював їх пити все більше й більше, щоб додержати йому кроку, і реготався своїм грімким пивним басом, коли його партнери валилися під стіл, або вийшовши на

---

¹ Суплент — кандидат на вчителя, без вчительського іспиту.

ринок падали як снопи або немилосердно писали мисліте по вулицях.

Нема що казати, що бачучи такий приклад згори гімназіяти й собі ж шукали відповідних розривок. У нижчій гімназії ще до мого часу держалася стара єзуїтська традиція—бійок із жидами. Сезон тих бійок припадав особливо на місяці червень і липень, час річної купелі. Над рікою в часі купання, звичайно в п'ятниці та суботи бували бійки, які нераз кінчилися й тяжкими каліцтвами, особливо від обопільного обкидування камінням. Давніше брала участь у таких баталіях і вища гімназія,—це було в пору, коли в вищій гімназії були переважно дорослі парубки, що в тих бійках шукали виходу для своїх молодих сил. Коли я дійшов до вищої гімназії, там було вже „дрібніше“ покоління, і бійки з жидами вийшли з моди.

Для великої частини гімназистів вищих клас, ті роки бували часом полового дозрівання,—не диво, що не знаходячи ані батьківського проводу, ані досить сильних духових та наукових інтересів, що абсорбували б¹ їх увагу, хлопці кидалися в цей бік, заплутувалися в „романси“ з різними служницями, ученицями дівочої школи; деякі знаходили собі навіть прихильниць у сфері професорських жінок, що нудячись в неприсутності мужів, зайнятих культом скляного бога в Баера, шукали розривки, де могли. В клясах і по заклясами йшли між старшими таємні, уривані шепти, сміхи та жарти, повні натяків очевидно масних та незрозумілих для нас „дрібноти“. З загального гамору в

¹ Абсорбувати — звертати в другу сторону, нищити.

часі павз або перед годинами проривалися звідси й відти жіночі імена в різних відмінках, а одного разу о. катехит Торонський, війшовши до шостої класи, на свою превелику соблазн побачив на таблиці виписану великими буквами скрутну теологічну квестію¹: „Що значить похристиянськи-кафтолічески любити дівку?“. Покійник силкувався роздути з цієї квестії кримінальну справу, доніс директорові, домагався скликання конференції та зарядження слідства за тим, хто написав ці слова на таблиці, грозив навіть карами, але в своїм запалі забув про *corpus delicti*²: поки він був у канцелярії з донесенням, інкриміновані слова з таблиці зникли, директор Куровський, прийшовши до класи не застав нічого й якось потім зумів уговкати отця мораліста, який одначе не залишив, по тихо на власну руку, нищпорити за винуватим — звісно, на дармо.

Розуміється, не бракувало й пиятик, хоча на честь учеників треба признати, що їх пиятики, хоч голосніші та шумніші, було загалом рідші й приличніші від професорських. Ученики розмовляли, співали пісень і розходилися найдалі об одинадцятій, випивши хто дві, хто три або чотири склянки; випадків, щоб ученик упився до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентався по вулицях, я не тямлю. Та й то в пиятиках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко, та й пили мало, бо не мали за що.

Товариського духового життя, якихось спільних духових інтересів майже не було. Читали уче-

---

¹ Квестія — питання.

² *Corpus delicti* — доказ

ники дуже мало. Гімназіяльна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здається, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким ученикам, до яких мав більше довір'я — майже виключно полякам. Читання газет було, здається, навіть заборонене шкільними правилами й я пройшов цілу гімназію, не читавши зовсім газет, з виємком „Друга“, що зачав був виходити 1874 р. і друкував мої вірші. Але від п'ятої гімназіяльної, прочитавши припадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназіяльних часів виросла до числа 500 томів. Ця бібліотека, в якій крім різних класичних авторів було зібрано не мало й таких книжок, яких не було в гімназіяльній бібліотеці, або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учеників, яка не маючи ані характеру ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на читання та на розмову.

Ми читали на голос поезії та драми, дебатовали про порушені там думки — звичайно десь на вільнім місці за містом і кінчили вечір співом, що лунав широко понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, зорганізований моїм добрим товаришем Каролем Бандрівським. Оба кружки, з невеликими виємками, складалися з тих самих осіб.

В 1873 чи 1874 році в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі й мати вплив на напрям нашого дальшого думання. Маю тут на думці нашу знайомість зі „старим Лімбахом“.

Одної суботи по обіді (в суботу по полудні в нас не було школи) приходить до мене один товариш і каже:

— Старий Лімбах хоче бачитися з тобою.

— Де ж він?

— А ось на вулиці.

Я взяв шапку й вийшов. По вулиці перед моєю квартирою ходив середнього росту чоловік з сивим, коротко обстриженим волоссям на голові (шапку він зняв і обтирав собі піт із чола), в сірім старенькім сурдуті й зовсім не авантажних штанах, у полатаних черевиках. Його можна було приймати за якогось вандрівного ремісника або так просто за волоцюгу. Лиш лице старого, здорове, з енергійними рисами і блискучими очима, з коротко стриженими вусами й давно не голеною, стернистою, білою як сметана бородою виявляло сліди більшого духового життя, ніж звичайно стрічається в людей тої верстви. Він наблизився до мене й подав мені руку.

— Ви Франко?

— Я.

— Син говорив мені, що в вас ладна¹ бібліотека.

Син Лімбаха був моїм товаришем по гімназії, ходив о рік нижче мене і вважався один із найздібниших учеників дрогобицької гімназії.

— Та що, ладна не ладна, — сказав я. — Що можна роздобути в Дрогобичі при моїх обмежених засобах...

¹ Ладний — гарний.

Я діставав книжки переважно від товаришів за те, що помагав їм у шкільних заняттях, а дещо купував за гроші, зароблені також із лекцій і ошаджені на їді та одежі.

— Ану покажіть!

— Прошу.

Ми ввійшли до кімнати, де крім мене жило ще кілька учеників. Не чекаючи запросин, старий Лімбах узяв собі крісло, сів коло шафи з книжками й почав переглядати. Зразу наткнувся на руські¹ брошури та розрізнені річники старих часописей 50-их та 60-их років. Була того повна поличка.

— А це що?

— Та це наші руські друки.

— О! — здивувався Лімбах. — Оце все?

— Так.

— Маєте того так багато?

— Що де можу дістати, те стягаю — мовив я. — По селах, по попівствах у нас те деруть і палять або зуживають на великодні паски. Не трудно випросити й дістати в дарунку.

— Певно сміття! — зневажливо буркнув Лімбах відкладаючи книжку, якої заголовка очевидно не вмів прочитати.

— Буває всіляке, — відповів я не без прикrostи. — Ну, але я мушу прочитати. Знаєте, що казав старий Фредро²: *Obce rzeczy wie-dzieć ciekawość jest, a swoje potrzeba*³.

— Фредро? Фредро? Що це таке за Фредро? Показалося, що і в польській літературі старий Лімбах був так само не дома, як у

¹ Руський — український.

² Фредро — автор польських комедій.

³ Чужі речі знати цікаво, а свої є обов'язок.

руській. Коли в другій полиці моєї шафи він наскочив на польських письменників, — розуміється, там були самі *dii minorum gentum*¹ Держковський, Захаріясевиц, „Czarny Matwij“ Лозінського, різні брошури бог-зна як з відки занесені в те вороняче гніздо, що звалося тоді моєю бібліотекою, — він з несмаком почав переглядати книжку за книжкою.

— *Hilarego Meciszewskiego Słów kilkanascie*², це що таке?

Я признався, що зачинав кілька разів читати цю брошуру з 1848 р., але не розумів у ній нічого.

— *Für die Katz*³. Пощо держати таке, чого не розумієте?

Я всміхнувся заклопотано.

Що ж, їсти воно не просить, може коли прийде час, що й зрозумію.

Він глянув на мене пильно, мотнув головою і по хвилі сказав:

— Добре.

А помовчавши ще хвилю додав:

— Як би так колись люди були викидали й нищили все те, чого не розуміли, то ми нині не мали би Гомера, Софокля ані Таціта.

Оживився старий аж тоді, коли ми дійшли до німецької полицки. Німецька мова була одинока, на якій він читав залюбки; лише в німецьких перекладах він знав твори інших літератур. Перше на що наткнувся в мене Лімбах, то були спомини Бенвенута Челліні в Гетовім перекладі.

---

¹ Боги меншого гатунку.

² Гіларого Мецішевського слів кільканадцять.

³ Це в роді як: Ну вас!

— Ось чудова річ! Ви читали це?

— Читав.

— І подобалось вам?

— Дуже.

— Дуже? То мало. Ви повинні зачитуватися, впиватися цією книжкою. Я чув, що ви також пишете щось.

— Так — відповів я червоніючись.

— Коли так, то це повинно бути вам першим взірцем. Такою прозою, як цей Челліні, мало хто в світі вмів писати. Гете знав, що перекладати. Він хотів на ньому навчитися, як писати спомини, але полишився куди-куди позаду свого взірця. Його Wahrheit und Dichtung многословна, претенсіональна й нудна, це найтяжчий гріх для споминів. Нудні! Für die Katz!

Дальше обік споминів Челліні стояла Шіллєрова історія тридцятилітньої війни.

— А це ви читали?

— Ні ще.

— І не читайте. Шкода чобіт. Шіллер великий поет, найбільший німецький поет, але ніякий історик. Це він писав для заробітку, для хліба. Für die Katz!

Його очі заблиснули радістю, коли сягнувши далі добув Віландового „Оберона“.

— Оце гарне! З усього Віланда лише одне й варто читати. А це що?

Він держав у руці Кляйстів „Der zerbrochene Krug“¹.

— Кляйст? Кляйст? Що це таке?

Я тоді власне прочитав цю чудову комедію і бачучи, що Лімбах не знає очевидно цього автора, пробував хвалити його.

¹ Розбитий збанок.

— Кляйст... Кляйстер... щось м'яке, розлізле, сентиментальне... Чекай, чекай, чекай! Ага, тямлю. Читав колись його поему „Der Frühling“¹, ой господи! Empfängt mich heilige Schatten, ihr Wohnungen süßer Entzückung²! Тфі! Млісно робиться! Für die Katz увесь Кляйстер!

Я завважив, що Кляйст від „Розбитого збанка“ зовсім інший, а тамтой „Кляйстер“ звався Евальд.

— Все одно! Кляйстер кляйстером! — мовив енергійно Лімбах. — Цього нового не знаю. Für die Katz!

Переглянувши отак книжку за книжкою, до кожної сказавши якесь „крепке слівце“, Лімбах видивився на мене.

— Це все?

— Так.

— Ну, а Діккенса не маєте нічого?

— Я й не чував про такого письменника.

— Ну, то, вибачте за слово, ви дурень.

Не знаєте найліпшого. Хто не знає Діккенса, той властиво не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей. Ходіть до мене, я вам позичу Пікквіка. Мусите то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали Пікквіка, я не маю охоти говорити про літературу.

Вся ота розмова з Лімбахом робила на мене дивне вражіння. Вона була в ніс, мов шипуча содова вода. Хоч як не багато тямив я тоді в літературі, я всетаки в одному і другому пункті міг зміркувати, що Лімбах або не знає чогось, або дивиться не речі несправедливо, апіорно.

¹ Весна.

² Огорніть мене, святі тіні, що є помешканнями солодкого захвату.

Мене здивував тон його розмови, в якому, здавалося, були лиш дві ноти — надмірно ентузіастична й безапеляційно категоричне „Für die Katz!“ І хоча позитивної духової страви ця розмова не давала, то проте в ній, як і в содовій воді, було якесь освіження, віяло чимось для мене новим, незвичайним і принадним, чого я на разі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно поміркованих оцінок, після того фалшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури й про все, що вийшло з під їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни. Це ж були перші нешаблонні й неофіційальні слова чоловіка дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудита, не фаховця, не шуфляди напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої утертої стежки. Не диво, що серед молодіжи вищої гімназії Лімбах від часу своєї появи в Дрогобичі здобув собі відразу велику симпатію і що я прийняв собі те за честь, коли він перший зголосився до мене. Він узяв від мене декільки книжок, в тім числі й засудженого а ргіогі Кляйста, для прочитання, — а я радо пішов до нього, щоб узяти від нього обіцяного мені Діккенсового Пікквіка.

III

Оба Лімбахи, батько й син, жили далеко на Завізнім передмістю. Хоча стояло літо,

було гарячє, й дощу не було давно, та проте на вулиці були глибокі калюжі невилазного болота, в якому одна по одній стрягли селянські фіри, навантажені дровами, які вони возили на соляну жупу. Хатина, де жили Лімбахи, була вбога передміщанська ліп'янка, під соломою, брудна та обшарпана. Малесенькі, темні сині, з яких ішли маленькі, чорні дверцята направо й наліво; праворуч у нужденній цюпці¹ з одним вікном жили Лімбахи; ліворуч, у кухні, так само малій, але значно чепурнішій, жила властителька хати, господиня, що віднаймала другу половину Лімбахові, та за якусь невеличку плату давала своїм жильцям також їсти і прала їм те не многе шмаття, яке було в них.

В цюпі, де жили Лімбахи, було темно, брудно та не привітно. Голісінькі стіни, два нужденні ліжка, накриті якимись брудними не то веретками², не то коцями, холодна й давно не білена піч і кривоногий столик, завалений шкільними книжками та зошитами молодшого Лімбаха. На підсліпуватім віконці стояла невеличка лампа, а в темнім куті, над ліжком—біднішим і бруднішим з поміж обох, очевидно батьковим—була прибита до стіни поличка, на якій видно було також книжки, накидані досить безладно купками або поставлені хребтами назверх.

Старий Лімбах в моїй присутності не робив собі нічогісінько з того непоказного вигляду його помешкання, не пробував ані звинятись, ані іронізувати, по prostu не звертав на це

---

¹ Цюпка—дуже маленька кімнатка.

² Веретко—ряденце.

ніякої уваги. Він виліз із чобітьми на своє ліжко, дістав із полиці Пікквіка, товстий і досить пошарпаний том німецького перекладу в полотняній оправі, і, вручивши його мені, попрощався. Провівши мене до сінешніх дверей він, вертаючи в свою хату, заглянув до хати господині і сказав так само попросту:

— А що там маєте для мене на обід? Давайте їсти, бо я голодний, як пес.

Була четверта година по полудні, а цей чоловік був досі без обіду! Пізніше я дізнався, що він, коли було заговориться з ким про цікаві для нього речі, потрапив і зовсім забути про обід. Його організм був на стільки сильний та кремезний і мабуть загартований усяким недостатком, що це не давалось йому зовсім чути й не виводило його з доброго гумору.

Від того часу я дуже часто сходився з Лімбахом, розмовляв і сперечався з ним, а властиво ми в формі суперечки обмінювалися тими обривками знання та думок, які були в нас. Я швидко переконався, що якогось заокругленого знання, ясного світогляду в Лімбаха не було; те, що він знав, було одностороннє, випадкове та уривкове. Це було щось подібне до цілоти, з бідою зліпленої з найрізномордніших шматочків людського знання, які міг у тих часах нахапати цікавий чоловік по галицьких провінціяльних містах. Головна й одиноко цінна річ у нього був його темперамент, живий, меткий, швидкий до заключень занадто смілих, ненаукових і нелогічних, але все характерних, а для мене особливо інтересних, бо побуджували мене до власного думання. Лімбах був перший і одинокий у

Дрогобичі старший чоловік, з яким я міг говорити не стісняючись, від якого все міг ждати опозиції та поправок і який не лише подавав ті поправки в формі зовсім простій, приятельській і ані крихти не докторальній, але так само просто й натурально приймав поправки та контраргументи від мене, зовсім жовтодзюбого ученика. Він, приміром, не знав нічого про українську історію ані про українське письменство, і тут я міг сказати не одне нове. Так само мало що більше знав він і про польську літературу, і тут я не раз виступав з опозицією проти його занадто поспішних та односторонніх осудів і в обороні польських поетів. Натомість із німецької та англійської літератури він знав далеко більше від мене і тут я радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури він не любив і—на жаль скажу—суггерував¹ і мені ту нелюбов. Я занедбав у гімназії навчитися по-французьки й потім довгі літа прикро почував цей брак, поки не навчився хоч від біди володіти тою мовою аж геть пізніше, вже в 80-их роках.

Лімбахова нелюбов до французів ішла так далеко, що він не признавав вартости французької літератури, на яку дивився крізь окуляри Лессінгової „Гамбурзької драматургії“ і якої майже зовсім не знав, окрім романів Поль де-Кока, Олександра Дюма батька та Ежена Сю. Читання тих романів було гімназістам заборонене, і власне для того многі з нас уважали своїм обов'язком попрочитувати їх по змозі всі. Я прочитав лише „Вічного

---

¹ Суггерувати (суггестія)—внушати.

Жида“ та деякі з „Сімох смертельних гріхів“ Сю, одну повість Поль де-Кока та одну Дюма; під впливом Лімбаха я покинув читати інші, а зачитувався натомість історичними повістями Шпіндлера та фантастичною романтикою Гофмана й навіть важкою гумористикою Жан Поля Ріхтера. Взагалі мене вже в гімназії тягло на схід. Я читав у церковнім тексті й у німецькім перекладі Святе письмо, любувався пророками й переклав віршами цілого Іова. Заставши мене раз при тій роботі Лімбах велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав.

— Für die Katz! — промовив він коротко. — Чого вам там шукати в жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то питайте самі себе: на що придалось би це? Кому це потрібне? Хіба це тепер цікавить кого, чим цікавилися ті люди перед тисячами літ?

Отакі слова, за рештою рідкі, в його устах, не значили, що Лімбах був якимось ворогом релігії. Я взагалі не завважив у його розмовах нічого такого, щоб могло натякати на такі чи інші його релігійні погляди. Релігія у складі його думок і почувань не грала ніякої ролі, не існувала для нього. Мені навіть було б чудно представити собі його в церкві або в костьолі. Це був з погляду релігійного, не скажу індиферентист, але повний агностик: у нього не було змислу для релігії — таке бодай вражіння виніс я зі своєї знайомости з ним.

Так само як до біблії я не міг загригти його до індійщини. Я спровадив собі був Боппові переклади деяких епізодів із Магабгарати

і дав один прочитати Лімбахові. Він приніс мені брошуру другого дня і кинув її на стіл з обуренням.

— Хочеться вам псувати собі смак і желудок такою мерзотою! — крикнув він. — Це не поезія, не вірші, а якесь дрюччя пов'язане по парі.

Я сказав, що на віршову форму не треба вважати; це ж віршував граматик, не поет, треба брати саму річ.

— Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи Індусів з американськими Індіанами. — Можна здуріти, слідячи за шаленими скоками їх фантазії. Жаль мені вас, що вам це подобається. Нічого з вас не буде.

Так само він не міг набрати смаку до середньовікової німецької поезії, до пісні про Нібелунгів, до лицарських епопей та романів — розуміється, з виємком Дон Кіхота. Його вдача була реалістична, любила ясність красок і простоту ліній. Гомер і Шекспір, Дон Кіхот і Вальтер Скот, Гете і Шіллер, а особливо Діккенс, то були його улюблені письменники.

— Тих держіться! — повторяв він мені не раз. Від них учіться не лише писати, але головна річ — бачити! Бачити те, що довкола вас діється, що вас окружає. В баченню, в оці головна штука. Ту саму річ можна бачити різними очима й вона зробить різні вражіння. А найбільша частина людей, то сліпі овади¹: не бачуть того, з чого ссуть кров. Ходять по світі на-помацки, як по темнім лісі. А прочитає у книжці опис сходу сонця або опис вечора або бурі,

---

¹ Овад — з польського, муха.

та й ахає дурень: „Ах, яке то гарне!“ Очевидно сам своїми сліпаками ніколи того не видів і своїм курячим мізком не міг відчутися того, що бачили його сліпаки. От чим великі ті письменники, особливо Діккенс. Це Колумби свого роду: вони відкривають нам нові світи, нові Америки скрізь довкола нас, уміють у найпростішій, найбуденнішій річці показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного.

Не диво, що отакими гарячими промовами Лімбах впливав на вироблення моїх літературних поглядів та замилювань більше, ніж це могла чинити шкільна наука, майже наскрізь шаблонова та формалістична. Правда, й у Лімбаха не було ясного та одноцільного погляду; безпосередньо поруч з такими поглядами, як наведений вище, в нього межували такі думки, що поезія і загалом белетристика повинні займатися „вищими“ темами й навіть найнижчі, найбуденніші предмети „ублагороднювати“. Він над усі роди поезії цинив драму, розуміється, писану ямбами, на взір Шекспіра або Шілера, найрадіше історичну або таку, де поет зумів поставити свій предмет на вищій п'єдесталі, дати йому глибшу, символістичну чи алегоричну підкладку. Він не раз цілими годинами з захватом розсновував перед нами алегоричні толкування „Фавста“, „Вільгельма Теля“ та „Іфігенії в Таврії“, і часто договорювався до думок зовсім суперечних з тими реалістичним та раціоналістичними поглядами, які з таким самим запалом виголошував перед годиною.

— Пане Лімбах, — скаже було дехто з молодих його слухачів, — то ви твердите, що це правда?

— Алеж очевидно правда.

— А перед годиною ви твердили те й те, зовсім суперечне з цим.

— І тамто правда!— каже не задумуючись Лімбах.

— Як то, і одне й друге?

— А так.

— Алеж одне перечить другому.

— То в нашім курячім мізку перечаться наші власні глупі поняття. В природі, в дійсності нема ніякої суперечности, а властиво мільйони суперечностей ходять собі рука в руку і сміються з нас.

— Ну в природі нехай собі! Але в вашій голові як воно годиться це з тим?

— Я не Beschwichtigungshofrat¹! Я не маю обов'язку мати все в згоді,— відріже було Лімбах.— Я з ніякою думкою, з ніяким поглядом шлюбу не брав. Завсіди говорю так, як мені виходить з контексту. Вийде раз так, другий раз інакше, що я тому винен? Я говорю, що думаю і як знаю, а ви собі міркуйте, як ви знаєте. Ich bin kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch².

Не знаю, відки він узяв оцю Маєрову приказку, що послужила епіграфом до його „Останніх днів Гуттена“; мусів десь вичитати її в газеті, бо К. Ф. Маєра та його поеми, виданої пару років перед тим, не знав напевно. Але приказку любив повторяти нераз, і вона дуже добре характеризувала цього незвичайного чоловіка.

---

¹ Той що все примирює.

² Я не є книжка, я є людина з її суперечностями.

Хто він був, із якого стану, з якого міста, з якого роду? Про це його питати мені якось ніколи не прийшло до голови. Кожна розмова з ним, то був вилет у якісь повітряні краї, в немежовані степи духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас окружала, щезали, попросту переставали існувати. Ми переживали в такі хвили те, що Гете писав про Шіллера:

Und hinter ihm im wesenlosen Scheine
Lag, was uns alle bändigt das Gemeine¹

Я так і не дізнався ніколи, чим властиво займався, чим жив у Дрогобичі Лімбах, з чого вдержував — хоч у тій крайній нужді, з якої не вилазив ніколи — себе й свого сина. Його ім'я, його предилекція² до німецької літератури й цілковитий брак якої-будь патріотичної ноти в його розмовах — це була теж одна з тих його прикмет, що робили розмови з ним привабливими для мене й не допускала до них ані тіні фалші та робленого патосу — веліли догадуватися, що він походив із німецької, мабуть урядницької родини, що зайшла до Галичини. Які були первісно його обставини, які школи він кінчив, яке становище займав і з яких причин опинився на дні бідності, на тій абсолютній площі пролетарського життя, на якій я застав його — не знаю. З деяких натя-

¹ А поза ним в безістотному вигляді лежало те, що нас всіх сковає, це буденщина.

² Предилекція — розположення, нахил.

ків у розмовах — рідких і нецікавих — з його сином я міг догадуватися, що й сам старий Лімбах був первісно якимсь урядником, мав жінку, яка вмерла з гризоти над його поведінням, доживши до того, що її чоловіка за щось прогнано зі служби — одним словом, була якась тиха, мовчазна трагедія в його сімейнім життю, і тінь тої трагедії лежала перегородою між сином і батьком. Син майже ніколи не брав участі в розмовах батька з учениками, державсь осторінь, вічно зайнятий лекціями, якими заробляв на удержання своє, а може й батькове. Чи й старий Лімбах давав які лекції, не знаю; здається, що ні. Ближчою до правди мені видається поголоска, яку повторяв дехто в Дрогобичі, що він займався покутним писарством, але й тут я з власного спостереження не можу сказати нічого.

Чи він пив? І того не знаю. П'яним я його не бачив ніколи, горілчаного духу від нього не чув так само як і цинічних розмов, у яких любуються налогові п'яниці в його віці. З якої причини його видалено зі служби — не вмію придумати. Що він не покрав нічого, про це свідчила його бідність; що не проїв ані не програв у карти, за цим промовляв брак усякого сліду налоговості й та молодеча свіжість та наївність духова, що виявлялася в його розмовах і так притягала до нього наші молодечі серця. Та коли й були які плями в його минувшині, в усякім разі він дав доказ незвичайної сили духа скинувши з себе всі давні шкаралющі, спустившись з сином на саме дно бідності й ходячи по тім дні так безжурно та безпристрасно та помагаючи синові вибитися в гору.

Здавши матуру¹ я перейшов до Львова на університет і покинув обох Лімбахів у Дрогобичі. По році ми знов здибались у Львові. Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній вулиці. Старий Лімбах був такий самий, як у Дрогобичі, бідно вбраний та безжурний, усе чимось зайнятий, та все готово фуркнути від того заняття в безконечні розмови про літературу та естетику. Молодий Лімбах був слухачем університету, мав дуже добру лекцію в одного із університетських професорів, — перед ним стелилася дорога до життя, що правда, повного праці, але достатного та урегульованого, далекого від тої пролетарської голоти, до якої так привик його батько.

— Ну, що чувати? Як живете? Що нового читаєте? — Такими питаннями привітав мене старий Лімбах, коли ми здибалися раз на вулиці. — Заходьте до мене, поговоримо.

І в нас було про що говорити. Я тоді зачитувався „Детством, отрочеством и юностью“ Толстого та першими романами Золя, що вийшли в російських та польських перекладах. (Німці ще тоді, 1876 р., не знали й не перекладали цього письменника). Я знав уже дещо про нові літературні поклики, про реалізм і натуралізм, про соціяльне питання та соціалізм, і пробував зацікавити тим усім Лімбаха. На жаль по-російськи читати він не вмів, а польський переклад першого тому „Ругон-Маккарів“ прочитав.

— Той пан Золь... Золь... ну, ну, він добре пише, добре пише, — мовив він, віддаючи мені

¹ Матура — іспит зрілості, що давав право перейти на університет.

книжку. — Але він злий! Він лютий! Чого він такий злий? Кожний його опис, то бомба. Кожний діалог, то ніж у серце. Чого він так сердиться на весь світ?

— Я відповідав йому, що не можу добачити такої сердитости в Золя.

— Не можете добачити? Е, ви того не розумієте. Він мусів дуже бідувати, його мусила наскрізь перепалити зависть.

Я всміхнувся на таку здогадку.

— Адже й ми з вами бідували —

— Е, що не говоріть! — буркнув він, і перший раз я почув у його словах якусь прикру, сердиту ноту. — Неможна так казати: „ми з вами“. Що ви рівняєте себе зо мною? Ви жили бідно, але не бідували. Розумієте? То величезна різниця. Жили в бідності але рівно, правильно, не знаючи іншого життя, отже не знаючи ані зависти, ані такого, щоб одного дня не відати, що будете їсти, де подінетеся на другий день. То значить бідування. Ви щасливий чоловік. Ви жили бідно, але не бідували. То ви й не можете тут, у того пана Золя, дочутися тої ноти.

— Алеж власне в ньому хвалять і подивляють його об'єктивність, незрівняну вірність його описів і обсервацій, його повну правдивість — вирецитував я.

— Дурниця! Глупі формули! Für die Katz! — буркнув Лімах. — Правдивість! Що таке правдивість? Правда, абсолютна правда недоступна для нас. Кожний бачить лиш те, що йому позволяють бачити його очі, і бачить так, як установлені й зафарбовані ті очі. В одного вони зафарбовані на зелено, то й бачить він усе в весняній зелені; в іншого на червоно, то й

бачить він усе в огнистому сяєві. А в пана Золя вони зафарбовані на жовто, то й бачить він усе жовте, так як салон його старої Ругониhi. Ні, волю Діккенса. Тамтой і забавить і пострашить, а цей мов розбійник вирветься чорт зна відки, і хапає за горло й душить. І пощо? За що? Що я йому винен?

Ще від дрогобицьких часів Лімбах живо цікавився моїми літературними пробами; не диво, що зацікавився й тепер.

— Що нового пишете?

Я відповів йому, що задумав у ряді дрібних нарисів та сцен замалювати ту частину галицької суспільности, яку встиг досі пізнати.

— *Machen Sie aber mich nicht unsterblich!*! — зажартував він сміючись. А потім додав:

— Ну, покажіть, як ви беретеся до цього. Хочу бачити, що ви переняли від цього пана Золя. — (Не знаю чому, може зі своєї вродженої нелюбови до французів Лімбах завсіди називав Золя якомсь ущипливо „пан Золь“, мабуть покриваючи тою ущипливістю симпатію, яку в глибині душі почував до цього письменника).

Найближчим разом я приніс і прочитав Лімбахові свою „Лесишину челядь“. Початок подобався йому.

— Гарно, гарно, — буркотів. — Є певна мелодія, є й пластика, і невеличкий чуттєвий підклад. Ну, ну, далі!

Але коли я дочитав до кінця, він зморщив брови.

— Пощо ви попсували ідиллю? Початок заповідав ідиллю, а ви при кінці набовтали якогось квасу.

---

¹ Але не зробіть мене безсмертним!

Я сказав, що в мене зовсім не було наміру писати ідиллю, що я хотів кинути на папері профілі кількох осіб, які я знав у дитячих літах.

— Für die Katz! — мовив сердито Лімбах. — Кому яке діло до того, чи ви знали тих людей, чи ні? А ви з початку роз'охочуєте, розгріваєте нас своїм малюнком природи, ми виходимо в чистих сорочках грітися на сонечку, а ви тоді бух на нас холодною водою. І пощо? Що вам із того прийде? Це нечемно і... і нелосяльно. Це надужиття довір'я!

Я почав толкуватися¹, та не переконав старого.

— Ні, без потреби ви беретеся наслідувати того пана Золя! Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги!

В половині того року мене арештовано. Аж по році, весною 1878 р. я знов побачився з Лімбахом. Він був якийсь здержаний у розмовах зо мною; я рідко міг застати його дома та й розмови наші не були вже такі свободні та наївні, як дивніше. Якась тінь лежала між нами.

Раз я попросив у Лімбаха дозволу одержати декілька листів із-за границі на його ім'я бо листи, адресовані на моє ім'я пропадають. Не надумуючись він дозволив, але одержавши один лист із Женеві так перелякався, особливо коли відчинивши його не міг нічого прочитати, що готов був бігти з ним до поліції. На щастя я надійшов ще в пору й вирятував листа. Старий Лімбах якось ніби засоромився свого переполоху, коли я для заспокоєння прочитав

---

¹ Толкуватися — об'яснюватися.

Йому лист і переконав його, що його зміст був зовсім невинний. Та проте я зараз же понаписував, куди треба, щоб на Лімбахові ім'я листів більше не посилено. Як же ж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив, як старий Лімбах доглянувши мене здалека на вулиці, сквапно переходив на другий бік вулиці і йшов, відвернувшись у другий бік, щоби не стрічатися і не вітатися зі мною! Я тоді вже на власній шкірі пізнав різницю між бідністю й бідунством, пізнав і те чуття, якого вперед не міг дочутися на дні жовчних описів Золя. Я більше не сходився з Лімбахом.

Через рік він із сином виїхав до Кракова, де його син кінчив університет. Там старий Лімбах і вмер, і я більше не бачив його.

1—3 травня 1903

БОРИС ГРАБ

Борис Граб хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірським селі Д. коло Добромиля, віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до Василяна, а потім до Перемишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учителі гляділи на нього як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами єднав велику пильність і працьовитість, замилювання до порядку й точности й вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських мов, прочитав на кожному із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в таким непросвітнім городі, як

Перемишль,—але крім того, живучи два роки у столяра, вивчився столярства, відтак у токаря токарства, а ще в сьомій класі не побоявся насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на квартиру до одного шевця і в заміну за підучування його сина вивчився й того, у школярів так погордженого, ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і інших учитися ремесла й обік духової праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміється, на дармо. Оце намагання сполучити науку з фізичною працею звело Бориса до купи з Міхонським, що сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і старався, по змозі, дати його думанню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузлости.

Міхонський; це була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназійними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпеливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного, покvapного ходу й бистрого, але миготливого погляду аж до методу навчання приступного, живого й щиро предметового (він учив математики, логіки й психології), а заразом прибраного в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику,—все, кажу, в нім було немов навмисно зложене з суперечностей. М'якого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика—хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той самий чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як

кланяється,—і не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичности, повільного, але ясного думання, точности й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

— Не надто квапся, не надто й гайся, нічого за много!—оце були його улюблені приказки. Ученик, що на завдане питання відповідав занадто швидко й гладко, відразу збуджував його недовір'я.

— А покажи но ти мені книжку, з якої ти це так гладко на пам'ять вивчився!—звик він був говорити такому ученикові, вислухавши його відповіді, а коли той упиравсь при тім, що говорить це не з пам'яті, а з голови, завдавав йому для проби таке питання, якого не було в книжці й на яке треба було відповісти з добрим намислом. Такими питаннями він випробував здібність мислення у своїх учеників. І вже в кого побачив, що відповідь на питання виходить справді здобутком його власної, хоч і невеличкої духової праці, для такого мав велике поважання.

— Власна думка! Власна духова праця, ось в чім властива ціль гімназії! — повторяв він не раз. — Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у життю на щось? Не вір тому! Хіба на вчителя підеш, та й то в таким разі придасться тобі з того лиш мала частина. А так, у звичайнім життю інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремесника все це зовсім ні до чого не здалося. Самі побачите, як лише вийдете з гімназії; за рік, за два половина з вас забуде читати по-грецьки, латинської книжки до смерти не візь-

ме в руки, а на логаритми буде дивитися, як теля на нові ворота. І що ж з того виходить? Я знаю, дехто скаже: дурні професори, дармо гають час собі й нам і вчать нас непотрібних речей. Отже неправда! Ми з вами як той біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць, ніби тих граматичних форм, альгебраїчних формул, історичних дат. А тимчасом ні! Не о те ходить! Головна річ в тім, щоби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчиться зразу дивиться очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовими органами, виробляє пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність. Оце мета гімназії. Гімназія, це та ж гімнастика, лише на широкій духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований взятися до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє життя. Аж, там за дверима гімназії почнеться те, що має придатися тобі в життю, правдива наука. Тут, усе лише гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча здібність власного думання.

Борис Граб відразу, ще в третій класі нижчої гімназії, звернув на себе увагу Міхонського. В ту пору це був дикий, валовитий і неохайний хлопець, що між усіма учениками своєї класи визначувався нечищеними по кільки неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям, і — першою локацією¹.

---

¹ Локація — цебто був першим учеником.

Наука в двох перших гімназіяльних клясах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчителів запам'ятовував відразу в школі, не вчився дома нічого, але поробивши писемні роботи, коли були поставдані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив, звичайно, своїх товаришів однокласників, і то так, що один або два платили йому по два гульдени¹ місячно, а на вчіння сходився весь „сірий кінець“ кляси), втікав із гурту й забавлявся по-своєму. Жив він у дуже поганій частині міста, над невеличким потоком, обставленим по двох боках поруччями. Граб вилазив на те поруччя і ходив по них визувши чоботи. Поруччя було невисоке, півтора ліктя понад вулицею, але стояло на самім березі потоку, а беріг був високий і стрімкий і стіною здіймався в гору на яких три сажні. Не було нічого лекшого, як гримнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінням. Понад оту пропасть ходив Борис цілими годинами; іншим світ крутився, коли лише з протилежного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Та й поліція ніколи майже не заходила в ту частину міста, щоб була могла заборонити йому тут гімнастику.

Раз якось Міхонський переходив туди й побачив Бориса на тій еквілібристиці. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя і нічого більше не бачив. Він був подібний

---

¹ Гульден—карбованець.

до лунатика. Міхонський наблизився аж зовсім до нього і кликнув:

— А ти що робиш?

Борис оглянувся, змішався. Міхонському бачилось, що він ось-ось захитається і впаде, тож прискочив і вхопив його за руку.

— Що це ти робиш? — повторив учитель.

— Про... про... про... — лепотів хлопець і мов прикипівши стояв на місці, на поруччю.

— Злізь на землю і говори порядно! — гостро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поруччя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

— А лекції вмієш на завтра?

— Вмію.

— А задачі, препарациї¹ маєш?

— Маю.

— І чого ж ти ходиш туди?

— А що ж маю робити? — простодушно запитав Борис.

— Алеж тут можеш в'язи зломити.

— Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився занедбаним хлопчиною. На годинах альгебри він мав з ним муку: ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблиски власної думки.

— Де ти живеш? — запитав Міхонський Бориса. Той показав.

— Ходи, хочу подивитися.

Борис попровадив його.

— Як тут вогко! Як тут брудно! Як тут тісно! Який тут галас! Яка тут задуха! — раз

¹ Препарация — підготовчі писані вправи.

по разу викрикував Міхонський.— Ну, і не диво, що ти волиш по поруччю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти, то смерть! Чому тебе батько не помістив де-інде?

— Бо цей господар його знайомий.

— Як маєш вільний час, то приходи до мене,— мовив учитель.— Ти знаєш де я живу?

— Знаю.

— Прийдеш?

— Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Цей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз той домок Борис не раз бачив гарне, панське урядження в його середині і стидався йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про Бориса, хоч три рази мав години в його класі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь спаленів, але напружуючи всі сили духа й тіла старався зручно вийти з лавки, стати при таблиці, взяти в праву руку крейду, а в ліву губку, словом робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський стояв збоку й пильно дивився на нього, не кажучи ані слова. Тільки всміхався з-за своєї густої чорної бороди, але Борис не бачив того.

— А з нього може вийти славний хлопець!— сказав він ніби сам до себе, але так, що ціла класа вчула; вчув і Борис. Його серце заметалося, затріпотало якомсь радістю; він почув сором, що не додержав даного йому слова. Міхонський подиктував йому якесь завдання. Борис написав і по короткім розмислі спокійно, не поспішаючись, за порядком узявся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по класі й любувався.

— Добре!— сказав він, коли робота була зроблена.— Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду й губку і сів.

— Гов!— скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось.— Борис Граб! А скажи-но ти мені, хто найбільший дурень у тій класі?

— Я— сказав Борис, не надумуючись.

— Для чого?

— Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

— А чому не прийшов?

— Бо... бо... бо...

Борис запнявся, почервонів по самі вуха і розплакався.

— Ага, бачиш!— сказав Міхонський.— А на другий раз не будь дурнем і приходи.

— Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той сразу мусів освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявся „цивілізувати“ цього дикуна. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не переважаючи з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сидати, навчив тої акуратності й економії у всіх рухах, словах, і поступках, що як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узявся робити з ним хатню гімнастику (тоді це ще була в нас нечувана новість), щоби при звичаїти його до скорості, прецизії¹ й грації в рухах. Він постарався і винайшов для нього ін-

¹ Прецизія—точність.

ше, здоровіше помешкання, власне у столяря, і велів Борисові в вільних хвилях учитися столярства. Книжок покищо не дав йому ніяких: „Досить з тебе й шкільних,—говорив він.— На інші прийде черга потім. Тепер роби на варстаті!“

І Борис робив. Аж у п'ятій класі Міхонський, бачучи, що хлопчина і фізично виробився, став здоровий як дубчак, моторний та цікавий і що дух його доволі зміцнів і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читання зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміється від тої азбуки людськості та цивілізації, від Одиссеї, яку дав читати хлопцю в польським перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька день і приніс Міхонському книжку назад з подякою.

— А що, прочитав?

— Прочитав.

— Ну, розкажи мені, що ти прочитав?

Борис був приготований на це питання. Він розповів Міхонському зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

— Ну, добре,—мовив Міхонський.— Але знаєш ти що, це тільки одна половина Одиссеї, оте все, що ти мені тут розповів.

— Одна половина!—скрикнув здивований хлопець.

— Ёге, одна половина.

— Значить, є ще й друга?

— Є й друга.

— А де? Можна просити пана професора?

— Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажи мені й другу половину.

Борис був трохи розчарований, взяв книжку, але кілька день не мав охоти братися на нову до читання.

— А що, знаходиш другу половину Одисеї?— запитав його Міхонський.

— Ні, не знаходжу.

— А читаєш ще раз?

— Читаю.

— Не бреши, Борисе!— напів лагідно, а напів якомсь жалісно скрикнув Міхонський.— Ти не зачинав другий раз читати, а то б певно знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

— Не зачинав,— сказав засоромлений Борис.

— То-то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець як ти, як прочитає таку розумну книжку, як Одиссея, то мусить знайти й другу її половину.

Ця розмова глибоко шпигнула Бориса. Він постановив собі ніколи не брехати й зараз-же взявся другий раз читати Одиссею. Тепер знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав від малечку. Чим далі вглублявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та мітологічні дивогляди, а за те тим яркіше визначувалися картини сільського віча, вазової подорожі полевими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. ін. Другий раз він прочитав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і роз-

повів цим разом Міхонському зовсім інший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданню ще більше свіжости, ясности та виразу.

— А видиш!— сказав Міхонський, стараючись не надто сильно показати свою радість.— Правда, що ця половина рівно цікава, як і тамта, яку ти мені розповів першим разом?

— І ще цікавіша!— мовив утішений своїм відкриттям Борис.

— А чому цікавіша?

— Тому... Тому...— Борис хвилю вагувався, немов шукаючи слів, щоб вияснити те, що не зовсім ще ясно зарисовувалось в його душі.— Я думаю... мені представляється ціла Одиссея як дім. Оці малюнки з життя, то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди, то гарні різьблені та мальовані оздоби, ганки, галерійки...

— Браво!— сказав Міхонський.— І неправда, хто перший раз оглядає дім, той насамперед зверне увагу на ті побічні речі, стовпчики, вікна, мальовила по стінах, драперії. Треба вже тямучого чоловіка й уважного оглядача, щоб звернув увагу на розклад будинку, на весь його план, на тривкість фундаментів установалення дверей та печей. А для тих, що живуть в домі, це далеко важніше, ніж ті оздоби, які іноді стають навіть завадою, що з певним накладом праці треба оберегати та шанувати, а які властиво не приносять ніякого пожитку. Ну, але тепер скажу, тобі ще один секрет. Те, що ти досі бачив у Одиссеї, ті обі половини її змісту, то властиво лиш одна сторона речі. Поза тим, що ти бачив тепер, криється інша, ще далеко цікавіша історія,

Борис витріщив на вчителя заіскрені цікавістю очі.

— Бачиш, то так,—мовив Міхонський.—Читаючи її перший раз, ти перебіг немов по одній лінії через її зміст, немов вузенькою стежечкою через поле. Ти любувався лише бігом та закрутами тої стежки, небагато зважаючи на ціле поле. Правда?

— Правда.

— Читаючи другий раз ти вже бачив, що ця стежечка, то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле, на його ґрунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

— Здається, так.

— Бачиш. Та досі ти студіював Одиссею, що так скажу, планіметрично, як одну площу, на якій стоїш і сам. Ти не пробував, і не міг, підвестися вище, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий світ наділений власним рухом, власним життям. Це був би, що так скажу, стереометричний погляд. Ну, та на це ти ще замолодий! Маєш час. Колись, по матурі, або ще пізніше, як вийдеш у своє власне, практичне життя, як поспробуєш і для себе сотворити свій власний матеріальний і духовий світ, тоді спробуй також іще раз прочитати Одиссею. Тоді побачиш ту нову її сторону.

Даси мені слово, що зробиш це?

— Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеві руку.

— А не забудеш?

— Ні, не забуду.

— І затям собі мій дезидерат¹: при читанню

¹ Дезидерат—побажання.

всякої книжки від планіметричного способу бачення доходить до стереометричного. Я знаю, це тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що це вже все, що осягнувши той ступінь ти вже матимеш ключ до цілковитого розуміння творів людського генія. Ні, сину (це перший раз Міхонський назвав Бориса сином і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушення, якусь дивну м'якість в його голосі); ні, це все лиш один ступінь, лиш початок, так само, як планіметрія й стереометрія, то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати, механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хемію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасности, далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати, психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки в тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взялася думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні питання насунуться тобі, і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації веде нас до студіювання того життя і виявляє на кожному кроці стільки ж безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само життя.

— Та невже можна задавати собі такі питання?—запитав несміливо Борис, якому зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

— Не лише можна, але й треба,—мовив Міхонський.

— І є надія дійти в таких речах до правдивої відповіді?

— Скажи: до якоїсь відповіді!—з притиском мовив Міхонський.—Що значить „правдива“ відповідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питання і дати на нього відповідь згідну зі звісними нам фактами. Інші будуть мати більше фактів, або розумітимуть наші факти не так як ми, то й відповідь їх буде інша. Ну, та годі про це. Ще маєш час на такі речі. Ти ще—він усміхнувся ласкаво—на планіметричним погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старайся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про це більше.

— Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкращі твори Гете, Шіллера, Лессінга та Віланда. Шекспіра читав у німецькій перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського він зараз у п'ятій класі записався на французьке, і по двох роках дійшов до того, що міг в оригіналі читати Молієра, Расена та Корнеля. Знаючи латинську та французьку мову він при допомозі Міхонського легко вивчився італійської, перечитав обов'язкове „I promessi sposi“ Манцоні, та його тягло до Данта й Аріоста. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по матурі, а тимчасом поглиблював його розуміння прочитаних авторів розмовами про твори чільних майстрів всесвітньої літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із планіметричної—по його термінології—стадії розуміння переходить до стереометричної, він

давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його з одного боку розуміти всякий твір людського духу на основі того часу й тих живих людських взаємин, яких він був витвором і виразом, а з другого боку призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідоцтв та настроїв тогочасних людей, а не з готових шаблонових конструкцій шкільних підручників. Тоді поза шкільними підручниками були в моді серед гімназіяльної молодіжи більші „Weltgeschichte“-и¹ Роттека і Шлоссера, та Міхонський не радив Борисові читати їх.

— В загальних нарисах,— мовив він—маєш всесвітню історію в школі. Цю мусиш вивчити, хоча там дев'ять десятих дурниці. Пощо тобі ще збільшувати той баласт і набивати собі голову готовими конструкціями, які для свого часу і для їх авторів може й мали якесь значення, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибше ввійти у студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань, або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що ніби то збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді тільки якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молодіжи, більше шкідливу, ніж позитивну.

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанням компендій² історії літератури.

— Це не для тебе!— говорив він.— Старайся насамперед пізнати якнайбільше творів

¹ Всесвітня історія.

² Компендія—підсобні книги.

літератури з власного читання, а тоді вже берися й до історії літератури. Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Це попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людей, що все знають, але по-верху, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужче розсердився Міхонський на Бориса (це й було лиш один-однісінький раз), коли випадково Борис, діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке, свіжо тоді видану по-польськи, приніс її до свого вчителя і запитав, як йому братись до її прочитання.

— Кинь це геть! Навіть не дивися на це! То сміття! То дурниці від першого слова до останнього!—кричав Міхонський.—Зараз перші слова „наука о рієкніє“¹, то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціальної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту та й взагалі не є ніякою наукою. Красота, то наше суб'єктивне почування певних форм, пропорцій, звуків, кольорів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціальної науки про почуття краси. А поза нашим особистим почуттям ніякої краси нема, хоч хай собі ті німецькі блягери² кричать і на головах стають. Не читай того! Вчися дивитися на природу, на твори людської штуки,

¹ Наука про красу.

² Блягер—фразьор.

але дивитися власними очима, не крізь окуляри ніяких псевдоестетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладніше їм будеш придивлятися, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробиться твій смак. А отакі естетики, то властиво лише школи для вироблювання говорячих сорок та попугаїв, сморгонські академії, де вчать медведів танцювати — всіх на один лад і всіх без тям.

Обік чільних творів літератури — про твори штуки тоді в Перемишлі не було й мови — Міхонський давав Борисові читати добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом. Оттак прочитав Борис Люїсову біографію Гете та Екерманові розмови з Гетем, польські спомини Паска, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенути Челліні та Гетеву *Wahrheit und Dichtung*. Жива основа — ось на що головню старався Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з-поза артистичних і поетичних дискусій висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духу, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та тут Міхонський звичайно задовольнявся тим, що сформулював якесь питання і додавав:

— Власне над тим, у тім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, та й ти дізнаєшся про це в свій час. А тепер іще маєш час. Це вже належить до

стереометричного способу задивлювання, а для цього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напирав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болючу резигнацію чоловіка навченого здержливості давнішими сумними досвідами. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знав, що Міхонський був емігрантом з Росії, що одержав незвичайно широку освіту й готовився мабуть для далеко виднішої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназіального „бельфера“¹ в галицькім провінціяльнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в світ. Загнаний обставинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду й незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку й миленьку, гарну як ангел, донечку, він чув потребу хоч якої будь духової свободнішої і шкільним регуляміном² не прописаної роботи, і вдовольняв цю потребу працею над ширшим, свободнішим розвиванням бодай одного, найздібнішого та найхарактернішого—як йому бачилось—із поміж своїх учеників.

Але на розвою тіла й розуму не кінчилась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього трохи чи не найважливіше місце. Правда, моральність розумів він далеко ширше й гуманніше, ніж її розуміють звичайно гімназіальні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназіальних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, пиятики і зносини

¹ Бельфер—згірдлива назва вчителя.

² Регулямін—правило припис.

з дівчатами, стояло ім'я Міхонського в числі тих, що голосували проти виключення, і то звичайно такий голос подавав він сам один.

— Я не похваляю тих поступків — говорив він, — але одне те, що вони все таки не такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально вбивати хлопця, а друге те, що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усією душою і не подумає навіть про п'янство й карти. А що до дівчат — ет, не варто й говорити те, що вже давно горобці повинні б на дахах цвіркати!

Розуміється, такі його слова справи не поправляли і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались „вбивати морально“ щороку по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробився правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та пиятику. Та й ніколи йому було: завсіди навал роботи, та й то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою пиятикою його від неї не відтягнеш. А втомиться було шкільною наукою та читанням позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варстат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною, щоденною роботою виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забулись хоч на годинку, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис

уважав би для себе простою стратою, а не прийемністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним способом Міхонський розбудив у хлоп'ячій душі постанову — ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпеливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із цієї постанови, мов із зернятка, виплекати гарну рослину — чесну одвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різнородній і для того не вбійчій, все бадьорій праці, Борис привик добре обраховуватися з силами, приступаючи до якої-будь роботи. Він привик числитися так само й зі словами, не обіцявав такого, чого не міг сповнити, а обіцявши, докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєдинчим та нескладнім способі життя гімназіяльного ученика, ніколи не попадав у таке фалшиве положення, де би мусів крутити, вибріхуватись, як то кажуть, милити очі. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про що-небудь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповідь просто, що цього не знає: та й у таких разях він широко як на гімназіяста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики зразу напів жартом прозвали його „Епаміондом“, вичитавши в латинських виписах Шенкля речення про цього старинного героя, „qui ne joco quidem mentiretur“¹. Під назвою „Епаміонда“ знала Бориса вся гімназія.

¹ Що ні жартом не говорив неправди.

ПІД ОБОРОГОМ

I

Малий Мирон сьогодні щасливий. Неділя. Йому не веліли сьогодні йти за худобою, не посилають до снопів ані до сіна, ані до жадної іншої роботи, як у будень; сьогодні справді в нього вакації. Відколи вернув із міста зі школи, це в нього тільки другий такий вакаційний день. І він щасливий. Уся цілотижнева мука на сонячній спеці або слоті, при праці, що часто переходить його дитячі, десятимісячною шкільною морокою витончені сили, — все те щезає, забувається. Він бачить перед собою лише цю чудову неділю, цей гарний день в яким його лишать у спокою — і він щасливий.

Рано він схопився з постелі, умився, вхопив шматок хліба й побіг у ліс. Для нього нема більшого щастя, як самотою блукати по лісі — рано, в неділю, коли там нема ані живої душі. Це його церква. Він слухає шуму дубів, тремтить разом із осиковим листочком на тонкій гилляці, відчуває розкіш кожної квітки, кожної травки, що хилиться під вагою діамантового намиста роси, то знов любить містичною дрожжю таємного й невідомого, яка проходить

його, коли загляне в Глибоку Дебру з її крутими берегами, оброслими густим хашем та високими деревами, і коли зо дна тої дебрі зівне на нього густа пільма та якийсь таємничий шелест чогось укритого на дні тої пільми — чи то шелест гадюк, що в'ються по сухому листю, чи шемрання малесенького потічка, що дзюрчить-капотить по дні... Всі ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, переходять малого Мирона в лісі в часі таких самотніх проходів, і вони й творять ту дивну принаду той чар, яким ліс оповиває його душу.

Хоча ліс великий і займає мало не квадратну милю простору, то проте малий Мирон не боїться в нім: він знає тут кожний яр, кожну поляну, кожний окіп і кожну „ленію“; мов старих знайомих відвідує щонеділі й найкращі дуби, і незвичайно похилену скрипливу березу, що підчас вітру скрипить, мов дитина плаче, і джерельце з солоною водою, де часто сховавшись серед густих яличок цілими годинами підглядає, як прибігають пити тонконогі серни з малими красенькими серненьками, і цапи-рогачі, і витріскоокі зайчики. А висидівшись, він іде далі в ялички на знайомі грибовища, і назбиравши купу грибів та зложивши їх разом, добуває невеличкого ножика, сідає біля них на пеньку й починає чистити їх, гуторячи з ними весело:

— А, мій паничику! Вдався ти біленький зверху і знизу! Певно лише цієї ночі виклюнувся з землі. Та й корінець здоровий! Це гарно. А ви, старенький дідусю! Що то, на зальоти збиралися, що так одну крису свого капелюха вгору задрали! Ой, погана гиллячка!

Лягла вам на голову й от якого шрама надала! А ось і панночка-голубіночка, сивенька і кругленька, мов табакерочка! А слимачка в середині не маєте? Якже би ні? Ну, та ще не ушкодив, ще лише встиг розгоститися. Геравс¹, Грицьку! Забирайся звідси, шукай собі якого скрипуха!

Сусід Рябина, також охотник до ранніх проходів по лісі, раз якось підслухав оті розмови малого Мирона й не міг потім наоповідатися про нього, своїм звичаєм часто і, так сказати, лише теоретично спльовуючи (бо на правду не плював, тільки говорив „тьфу“) і пускаючи слова крізь ніс:

— Тьфу, тьфу, паскуда! Іду стежкою, аж чую, щось жибонить. Тьфу, тьфу, думаю собі, а це що таке? Звір не звір, птах не птах, прислухаюся: ніби дитина. Тьфу, аж по мені, знаєте, мороз пішов! Адже то ліс, рано ще, то щоби тут дитина робила? І то в таких яличкових гущах, що хіба лис пролізе. Тьфу тьфу, паскуда! І сюди заходжу — не можна доступити, і туди заходжу — не можна доступити. А воно в самій середині, мов за плотом, жибонить собі та й жибонить! Далі мені аж страшно стало! Тьфу, пек ти² може яка лісова душа. Гадаю собі: чи втікати, чи додивитися? Та бо озираюся, білий день довкола, сонечко святе світить! Прислухаюся, а воно по-людськи жибонить, ніби з кимось розмовляє, а другого голосу не чути. Аж чую, хрупнула одна гилляка, далі друга, просто на мене йде. Аж

---

¹ Геравс — німецьке, геть.

² Ти — тобі.

у мені душа застигла. Та бо дивлюся, а то, вважаєте, той хлопчище, студент¹ от! Тьфу, тьфу, паскуда, хай здоров росте!

І сьогодні рано Мирон був у лісі, вернув аж десь в одинадцятій годині, саме на обід, а пообідавши побіг із кількома сусідськими хлопцями до млинівки купатися. Викупавшись він оце вертає додому, перейшов кладкою через річку, переліз перелазом у свій садок і помаленьку йде стежкою на невеликий горбик, а потім далі, далі, поміж грядки легко спохвастим садком, під овочеві дерева, а йдучи розмовляє своїм звичаєм сам із собою.

— Оце так! Викупатися ми викупалися. І в лісі були. Двадцять вісім грибів знайшли. А тепер іще як-би грушку достиглу знайти. Е, ні, не знайдемо! Ще грушки зелені. А поки зелені, то вони терпкі. Вкусиш, і язик стане, як кілок. І не соковита. Пожуєш, пожуєш, та й мусиш виплюнути. Ну, то що тепер будемо робити. Там десь хлопці побігли на вигін, перебігаються. Та мені не хочеться бігати. Ноги болять. Та де ж, я аж на стару лєнію² заходив, та в унятицький зруб. Малини були славні! Може би ще піти на малини? Ні, не хочеться вже, та й тепер там певно народу-народу! Ні, не піду. Ноги болять. Краще ми ось що зробимо: виліземо на оборіг³ та й полежимо. Там холодок, свіже сіно, мух нема, а видно скрізь довкола. Ану!

¹ Студентами в Галичині називають гімназистів.

² Лєнія — просіка в лісі.

³ Оборіг—чотири стовби (оборожини), на них солом'яне покриття (капельох оборога), яке можна пересувати вверх і вниз.

Це говорячи, він саме наблизився до оборогу, що навантажений свіжим сіном, на які три сажні заввишки, стояв по кінець саду, мов пузатий багач, насунувши на голову свій здоровенний капелюх та розсівшись вигідно між чотирма оборожинами, мов у широких кріслі. Хоча не було приставленої драбини, то малий Мирон не дбав про це. Він обхопив руками оборожину і встромляючи свої босі, порепані ноги в тугу натолочене сіно та чіпляючися руками все вище й вище, мов кицька горі гладким деревом, майже моментально видряпався на гору, де капелюх оборога майже налягав на сіно (це так видавалося знизу, а насправду оборіг був іще на локоть понад сіном); і зручним рухом обсунувшись довкола оборожини, скочив до середини й у першій хвилі майже потонув у свіжій, м'якій, пахучій сіні.

— Ось тут гарно! Ось тут чудово! — мало не скрикнув малий Мирон, — але не скрикнув. Він із маленьку привик з усяким виявом свого чуття ховатися від людей, і для того й тепер не скрикнув, щоб дехто не почув його, тільки півголосом „жибонячи“ сказав ці слова сам до себе — і зараз замовк.

II

Він лежав якусь хвилю горілиць і глядів. Над ним було нутро оборога — прості палічки, позаверчувані скісно в огнива, бігли до гори і збігалися разом у чубі, а поперек них ішли тоненькі півперечки з лісового пруття попереживані де-де космиками соломи, а поза тим зверху густа солом'яна пішва. І Мирон пригадує, як татуньо робили цей оборіг і він при-

дивляючися їх роботі не переставав розпитувати їх про всяку всячину, і як вони від часу до часу відповідали йому.

— А на що, татуню, кладете в огонь кінець огнива? Так ладно¹ видовбали й палите?

— Ні, синку, не палю, а присмалюю трохи лише зверху. Той кінець буде вистирчати на двір, то щоб не гнив.

— А хіба як припалено, то не буде гнити?

— Ні, синку, до вугля гнилизна не чіпляється.

— А на що, татуню, вертите так скісно дірки? І зовсім не однаково, одна більше похилена, а друга менше.

— Так треба, синку. Як повбиваємо в ті дірки палічки, то вони зо всіх чотирьох огнив мусять збігатися до одного чубка.

Мирон іще й тепер пригадує собі, як йому заімпонувала оця татуньова мудрість, і усміхається.

— Зі всіх чотирьох сторін! То штука так зробити. А я як буду великий, чи також потрафлю таке робити?

— Вчися, синку, то потрафиш.

— І оттакий оборіг зробити?

— Ще й не такий, синку. От підеш до школи, будеш учитися багато-багато такого, чого я і гадкою не прибагну, то навчишся ще більшої штуки.

— Малий Мирон зажмурює оченята й марить хвилину про ті невідомі дива, які обіцяли йому татуньо, а потім знов водить очима по скелеті оборога й по тих палічках, що з усіх сторін світа, кермовані мудрою татуньовою волею,

---

¹ Ладно — гарно.

так справно й рівно збігаються вгору до одного чубка.

— А таки це не погана штука!— думається йому.

В тій хвилі якийсь дивний голос звертає на себе його увагу. Звичайні голоси, які долітають до нього—гавкання Лиска коло хати, піяння когута¹, цекотання сороки на грушці— вони торкають його слух і не доходять до уваги. Але це—що це було? Він посувається по сіні на південний край оборога й визирає крізь щілину між сіном і стріхою оборога на двір. Перед ним стелиться добре відомий йому вид: похилений на південь горбик саду, під ним захована між глибокими берегами вузька річка—води не видно з оборога, тільки поруччя кладки, прибите до двох верб, що з двох боків хилять на річку свої чепіргаті, задумані голови,—далі невеличкий шмат зарічних огордів—коноплі й капуста, капуста й коноплі; за ними тільки що скошена лука—де-де ще стоять копиці; а переважно гола стерня, тобто не гола, а сіро-зелена, бо вже вкривається молоденькою м'якою отавою. А ще далі—а з оборога видається зовсім близенько—густою темно-зеленою стіною стоїть ліс Радичів. На його окопі видно поодинокі дерева: онде біла береза спускає вниз довгі, гнучкі пачоси, що так і просяться, щоби сплести їх на гойданку; а онде грубезний дуб гріє до сонця свої конарі²; а ось тут на мокравині карлуваті вільхи густими купками порозсідалися, мов прачки над калюжею. Все те відоме йому, звичайне, хоч

¹ Когут піє—півень співає.

² Конарі—гілля.

він не може без радісного усміху глянути на цю картину, така вона гарна та привабна під цим гарячим, сильно блискучим промінням липневого сонця. Але голос, голос! Що за голос доходить до його слуху? Здається, не чути ніде в селі ані на полі, щоб хто кричав, клепав косу (сьогодні неділя!) або прав шмаття, щоби Радичів потребував відкликатися, а проте Радичів — бо очевидно це він — своїм могутнім голосом гуде та вигукує все одно слово, яке в Миронових вухах звучить як:

— Рани! Рани! Рани!

Мирон витріщає оченята, напружує слух, озирається довкола, — ні, нема й не чути нічого, що могло б видавати такий голос. А голос усе йде від Радичова, летять виразнісінько слова не вимовлені ніякими устами, відгукувані дубами та березами та грабами:

— Рани! Рани! Рани!

Миронові робиться моторошно. Він озирається ще раз довкола, прислухається, запираючи в собі дух, напружує свою уяву, щоб зміркувати, що таке в селі могло б видавати подібний голос і викрикнути подібні слова, які б відгукував ліс — про лісове відгукування він знає добре й не раз випробовував його стоячи в саду та кричачи до Радичова різні слова, — але ніяк не може догадатися нічого. Невже сам Радичів кричить отак у білий день під гарячим соняшним промінням, серед полудневої тиші? І про які рани кричить він? Слова звучать виразно, але не страшно. Це не крик раненої людини, не стогін, не чути в ньому болю, благання — це зовсім не відгук людського ані звірячого крику. Це монотонні, ритмічні вигуки, мов згушена й на людські слова перетво-

рена музика самого лісу без чуття, а проте дивно зворушлива в своїй ніби байдужности та елементарній силі...

— Рани! Рани! Рани!

Нема ніякого сумніву! Радичів вигукує такі слова. Немов сонний простягшися під сонячним пригаром він лепотить їх крізь сон.

— Про які рани він говорить? — міркує малий Мирон, незначним скоком уяви вважаючи ліс Радичів якоюсь живою істотою. І його фантазія малює йому сцени за сценами важкого, довголітнього конання серед могутньої хвилі лісового життя. Ось вони під одним дубом клали огонь і випалили в його живому тілі велику діру — адже цей дуб хорує, конає помалу! А скільки беріз покалічили вони, вертячи їх весною за соком? А може Радичів пригадав собі тепер усіх тих серн, цапів та диких кабанів, яких у ньому вистріляно останньої зими? А може він плаче за тим смерековим ліском в його середині, що згіб торік від червякової пошести?

Миронові робиться моторошно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немов би заглянув раннім ранком у Глибоку Дебру, — ні, в якусь далеко глибшу безодню, повну невідомих і страшних таємниць, і його дитяче чоло морщиться і дитяча душа дізнає одного з тих потрясень, які в первісному людстві мусили бути дуже часті й дуже сильні й вилилися в почуття релігійного жаху перед невідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в невідоме за природою і над природою.

В тій хвилі почувся новий звук, що змусив Мирона звернути увагу в інший бік. Із заходу, з над Діла загриміло. Мирон глипнув у той бік, а те, що побачив там так зацікавило його, що він не влежав на місці, підвівся на коліна, переліз по сіні до західнього краю оборога і знов ляг на животі і прогрів собі в сіні настільки простору прогалину, щоб міг вигідно дивитися.

Перед ним стелився цим разом без порівняння ширший і величніший вид, ніж до полудневого боку. І тут ішли зразу сточисті сади та городи аж до річки, простягався за річкою рівний, також уже скошений пастівник, та за пастівником легкими хвилями підіймалися все вище й вище орані поля, тяглися різнобарвними смугами півперек обрію немов велетенські постави різної матерії: жовтої, зеленої, сірої, бурої та блакитної, накладені здоровеною стиртою, якої вершок кінчився далеко-далеко і для ока творив неначе підвалину, постамент для колосальної будови — Діла, що величезною темносиньою стіною вистрілював, здавалося, зовсім стрімко, понад ту шахівницю піль, однастайний, недоступний, високий аж під саме небо й довгий так, що сягав від одного краю обрію до другого. Його горішні контури, легко хвилясті вирізувалися ярко на пречистій небесній блакиті, хоч і він сам висів над усім краєвидом як здоровенний шмат тої самої блакиті, тільки густої, якоїсь важкої, темнуватої. Лиш, в однім місці, де над лінією тої блакиті, між нею й небом висіла сіро-зелена латка, гола полонина Хребти-гори, лише там над тою

полониною стояло те, що так заняло Миронову увагу.

Це була велетенська голова, мало чим менша від самої Хребти-гори, на довгій товстій шиї, що, бачилось, вирячалася з-за гори й не то цікаво, не то з якимось звірячим задоволенням глипала на села, долини, ліси внизу, а оце нараз звернула свої величезні очища просто на оборіг, під яким лежав Мирон.

Він пізнав її зараз. Пізнав і очі й ніс, більший від ратушевої вежі в Дрогобичі, і низьке, мов праником розплескане, чоло, і густі темні патли, що розкидалися на всі боки, і грубі, широчезні губи почвари, що простяглися вшир від огидливого усміху. Йому здалося, що той велетень моргає до нього, мов до старого знайомого, і він усміхнувся. Йому не страшно було ані крихти,—навіпаки, його смішили й широкі губи, і довжезний ніс, і розстрапані патли велетня.

— Ага, це певне один із тих велетнів, що як один став під Ділом, то другому до Радичова сокиру подав,—мовив сам до себе Мирон.— Ну, ну, нанашку¹ вилізай із-за гори, покажи, що ти вмієш.

І справді, мов на розказ хлопчини голова велетня зарухалася. Розуміється не по-людськи. З нею почало робитися щось таке, що малий Мирон, не зводячи з неї очей, аж зареготався. Носище в неї перекривився, одно око пішло в гору, а друге десь кудись у бік, губи розкрилися і почали роззявлюватися щораз ширше, а з-між них показався червоний язик, що почав висолоплюватися дужче й дужче, звисати нижче

¹ Нанашко — дядько.

й нижче, немов би збирався злизати весь ліс із Хребти-гори.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — зареготався Мирон. — Отто ти вибрався! Та куди тобі, навіжений! Сховай свій язичище, сховай!

І справді, велетень немов засоромився і сховав свій червоний язик якимось так незаметно, що Мирон не завважив того. Але його увага була вже звернена на щось інше — на велетневі вуха! Ще перед хвилиною їх майже не було видно, а тепер вони раптом хопилися рости. Ростуть та й ростуть просто в гору — як дві товстючі оборожини, як два величезні роги, а тепер уже виглядають, як два вітрила — широкі, замашні. І патли велетня настобурчилися і також ростуть, розвіваються, рвуться та відриваються по шматочку, мов жмені сіна шарпаного буйним вітром. Малий Мирон дивиться на це все і сміється, сміється сердешно!

— Ну що? Чого зупинився? — кричав він весело до велетня. — Чому не вилізаєш? Чого лежиш на одному місці та надуваєшся? Вилізай увесь! Покажися сюди! Чи може мене боїшся?

Останні слова вирвалися Миронові якимось так, несподівано, та [зараз же потягли за собою ціле пасмо думок чи радше уяв. Адже справді, велетень немов зацікавившись впирав у нього свої величезні очі, а тепер, ледве прогомоніли Миронові слова, з над Діла почулося знов глухе бурчання.

— Ого, ти сердишся! — скрикнув Мирон усе ще в веселім настрою. — І чого тобі сердитися? Вилізай із-за Діла! Стався мені перед очі!

В тій хвилині велетенська голова немов справді оживилася. Вона незграбним і дуже комічним рухом перекинулася на один бік, потім на

другий, її шия почала видовжуватися та понижче неї показалися величезні плечі, мов колосальна стіна, що заняла чверть усього Діла, і ті плечі почали висуватися далі, далі над лінію Діла, а голова розростаючися все більше, раз-у-раз немов хиталася, немов напухала і кривилася то в один бік, то в другий. Мирон не зводив очей із того дивогляду — і сміявся тепер іще дужче.

— Вуйку¹! — кричав він, плещучи в долоні, — а тобі що таке? Чи танцювати берешся? Чи може ти п'яний? Пригадуєш мені... знаєш кого? Того ріпника², що п'яний ішов танцюючи по Бориславським тракті в Дрогобичі. На тракті болото по кістки, рідке й чорне як смола, а він чалап-чалап то на один край вулиці, то на другий, руками розмахує, голову викривляє точнісенько як ти, широкий, заслинений рот роззявив і щосили реве танечну пісню:

Заграй мені: тадрітом!

Та й іще раз: тадрітом!

Заграй мені круцю-верцю

Та й іще раз тадрітом!

— Ха-ха-ха! Вуйку! А може й ти потанцював би так само? Може й ти заспівав би „круцю-верцю?“ Ану, втни лише!

— Вуррр! — загуло з-над Діла й легесенько, мов несміло ще, підхопив той гуркіт Радичів і мов опуку³ перекинув його через долину до Мирона під оборіг. Хлопець не злякався, але його сміх затих і він почав уважніше дивитися на голову того величезного „вуйка“. Голова вже розрослася так, що її годі було

¹ Вуйко — дядько.

² Ріпник — робітник, що працює коло нафти.

³ Опука — м'яч.

й пізнати навіть при живій та передразненій Мироновій фантазії. Вона творила над Ділом величезний, темносиній бовдур, а її патли білими рівними пасмами покрили вже півнеба і як раз добігали до сонця. Тільки дві точки показували ще подобу голови, це були очі велетня. Тепер вони вже нахилялися не над Ділом, а ось-ось близько над горішнім кінцем села, і не знати, чи від сонця, чи від якогось внутрішнього вогню вони налилися пурпуровою загравою, оберталися на місці, мов два вогняні колеса, і Миронові здавалося, що вони з якоюсь дикою злобою дивляться на нього. Він уже не міг сміятися, але його веселий гумор ще не минув зовсім і він іще раз підняв голос супроти велетня: — Що, вуйку, сердишся? Хіба ж я образив тебе? Я ж тобі не сказав прикрого слова. А як не хочеш танцювати, то я тебе не силую. Може заграєш? Га?

Немов відповідь на це питання загуло сильним громом із вершка Діла. І Радичів і Панчужна й далші ліси відізвалися тепер сильним риком. І той рик збудив у ярах якусь нову силу. Мов лютий звір зі схованки вихопився буйний вітер і зашумів, засвистів, заскиглив у лісах, застогнав у крутих берегах річки, покотився по сіножаттях курявою розшарпаного з копиць сіна, а по гостинці¹, що йшов поміж нивами, піднявся до неба сірожовтими бовдурами пороку. І немов у одній хвилині змінився весь кругозір. Хмари загасили сонце, погасли й пурпурові очі велетня, зникла східня, досі ще чиста, всміхнена половина неба, зник привид велетня, все небо заволоклося темною

¹ Гостинець—шосейний шлях.

важкою хмарою, а з понад Діла пониже тої хмари почали гнати величезні сірі коні на схід, усе на схід, швидко, швидко! Зразу поодинокі, далі рядами, а далі цілими табунами. Вони перебігали все небо за кілька хвилин і ховалися десь там за лісом, а за одним табуном вилітав із-за Діла другий, третій. Вихор розвівав по небі їх гриви, сотні копит стугоніло по небесному помості, а з-під тих копит бризкали грубі, холодні краплі води, зразу рідкі, а дедалі все густіші. Кілька тих крапель упало Миронові на лице, вихилене трохи з-під оборога, це були немов вимірені на нього стріли невидимого велетня. Він стрепенувся. Він почув виразно, що велетень сердиться на нього, грозить йому чимось, своїм шумом і свистом і стогнанням кличе на поміч якісь страшні сили. Вітер ухопився під оборіг, почав шарпати сіно довкола Мирона, а навіть дмухнув якоюсь ледовато-холодною струєю хлопцю за розхристану пазуху. Від того подиху він затремтів увесь, відсунувся трохи від краю оборога, скулився, зариваючися глибше в сіно, та все таки не зводив очей із заходу. Хребти-гори ані Діла вже не було видно. Велетень, бачилось, увесь уже пересунувся на цей бік Діла й ляг грудьми на Підгір'ю. Але на Ділу чути було тепер ненастанний глухий гуркіт, немов там пересипали великі копиці товченого каміння. Велетень пересував через Діл своє здоровенне черево, наповнене знищенням і руїною, щоб висипати його зміст на плодючі ниви та невижаті збіжжя благодатного Підгір'я.

Мирон увесь тремтів. Він тер долонями своє розпалене чоло, немов силкувався зміркувати, що тут діється і до чого воно йдеться.

Помалу картина змінилася.

Досі лише над Ділом хвиля за хвилею мигали червоні блискавки, немов незримі руки перекидалися там розпеченими залізними штабами. Та тепер раптом потемніло. Небо засунено густими фіранками¹, а під оборогом засіла майже щільна пільма. Але в тій же хвилі якась сердита рука роздерла фіранку від одного краю неба до другого й обсипала всю землю страшним, сліпучим світлом. І рівночасно ревнули немов сотні громів, немов тисячі гарматних вистрілів. І затряслася земля. І Миرونів бачилося, що оборіг із сіном і з оборожинами з жаху підскочив на сяжень від землі й зараз же знов сів на своє місце, та готов зараз же завалитися на бік. Рев був такий страшений, що Радичів і Панчужна мов забули язика в роті, мов оніміли й не озвалися привичною луною,—може не могли з себе видати такого міцного голосу. Тільки далекі Діли—Попелівський та Бориславський озвалися і заклекотіли довгим, грізним гуркотом.

Але за першим ударом швидко наступив другий, третій. Блискавки бігли з різних сторін до середини неба, саме до того місця, під яким стояв оборіг. Вихор клав на землю збіжжя, ломав гилляки дерев, свистів вербовим пруттям біля оборога й бачилося, спирався дужими плечима о сіно та оборожини, щоб перевернути оборіг або бодай зірвати з нього наголовач. У природі скрізь пішов нечуваний заколот, рев, шум, тріск і скрип. Мирон лежав на сіні

¹ Фіранка—завіса.

не чуючи нічого, не бачучи нічого, і тільки витріщав оченята, зати́кав долоня́ми ву́ха й силкувався, силкувався щось пригадати собі.

Він не боявся смерті й ця думка, що ось перун може вдарити в оборіг і вбити його, якось не повстала в його голові. Так само він не боявся ані реву бурі, ані гуркоту громів, ані того виду шаліючих елементів, бо все те було не чуже йому, до всього того він придивлявся нераз. Так само не боявся він самоти серед того шаленого танцю природи,—він любив самоту і йому не першина була пробувати самому під дощем та під громами. А проте щось немов млоїло його в нутрі, щось важке налягало на душу, підступало до горла, душило мов силоміць стримуваний кашель або здавлювані сльози. Його голова працювала сильно, уява мучилася, щоб пригадати щось, та проте не могла пригадати, вилася та висилювалася мов живий чоловік, привалений каменем. А жах чим раз сильніше хапав його за груди, волосся на голові їжилось, холодний піт покривав дитяче чоло.

— Що то я мав?—Що то я мав?—белькотіли несвідомо уста, тимчасом як долоні щосили зати́кали ву́ха, щоб їх не оглушив шалений рик громів та реву бурі.

Аж нова блискавка, що розпорола черево пітьми й велетенським зигзагом скочила в Радичів і тут же розсипалася оглушливим брязкотом, мов би з безмірної висоти висипано сто возів усякого заліза на скляний тік,—аж оця блискавка допомогла його уяві. Раптом він зрозумів, чого йому страшно, зрозумів, що значить оцей глухий гуркіт у хмарі, грізніший і важчий від тріскоту громів та реву бурі, і що

значить той тоненький бренькіт, що ледве-ледве продирався до його слуху крізь зягальний гармідер розшалілої природи, бренькіт немов золотої мушки, що сіпається в павутинні: це був голос дзвонів, якими дзвонено на тривогу, на прогнання граду й який тепер, супроти тої гігантської музики в природі виглядав мов цінькання дрімби супроти могутньої оркестри. Мирон зрозумів усе те відразу. Блискавка показала йому ясно широкі поля, покриті ось-ось уже доспілим житом, колосистою пшеницею, вівсом, конюшиною, сіножати, покриті травами й усе те аж прилягає до землі під шаленими подувами вітру, хилиться, кланяється, молиться, благає:

— Пощади нас! Пощади нас!

І його уява бачить уже, як страшний велетень там у горі кривиться злобно, морщиться, регочиться тим колосальним реготом, від якого Діли стрясаються у своїх віковічних посадах, і реве своїм страшним голосом:

— Га-га-га! Ось я вас зараз! Ось я вас зараз!

Голос посвячених дзвонів замирає у клекоті тих безмірних куп товченого леду, що горами насуваються в отій темносірій хмарі,—ні, їм не спинити велетня, Мирон чує, що ще хвилина ще один удар грому, і шлюза відімкнеться, і бухне фатальна градова злива, і застогне земля, і все живе на ній повалиться додолу, і вся краса й радощі на ній упадуть у болото мов ранені птахи,—і його дитяче серце зупиняється, в голові шумить, в очах бігають огняні іскри, і він, сам себе не тямлячи, в якімось припадку екзальтації, істерії, божевілля простягає обі руки поза острішок оборога й щосили кричить:

— Не смій! Не смій! Тут тобі не місце! Замість сподіваного страшеного грому, що мав бути початком руїни, чути лише глухе воркотання, сердитий гуркіт велетня.

— Не смій! Я тобі кажу, не смій! Тут тобі не місце!—кричить малий Мирон, грозючи кулаками до гори.

Вітер у берегах ріки свистить, вищить, завиває, мов сердиться.

— Ні, не пушу! Не смій тут розсипатися! Не пушу!—кричить Мирон мов божевільний.

Над Ділом змагається клекіт. Здається, що нагромаджені засоби руїної матерії пруться, тиснуть велетня, і що він гнеться та стогне під їх вагою.

— Не смій тут! Вертай назад! На Діли, на дебри! Сюди я не пушу тебе!—не перестає кричати Мирон.

У хмарі, цим разом уже не над Ділом, але ось тут, майже над головою Мирона, почувся страшний гуркіт та клекіт. Понад Ділом літали блискавки. Хмара грубшала щораз більше, нависала над землею, робилася тяжчою; здавалося, що там давить якийсь страшений тягар, та щось з нечуваним зусіллям підтримує його знизу й ось-ось пустить, і тягар упаде на землю й розвалить, розітре все живе на порох. Дивні голоси немов пищали, скиглили, скомліли та ревли в тій хмарі, але рішучого, фатального удару все ще не було.

— Не пушу! Не пушу!—кричав Мирон.—Даремо грозить! Я не боюсь тебе! Мусиш слухати мене! Адже бачиш, що я міг сперти тебе досі. І зіпру! І не пушу! Вертай назад! На гори, на Діли! Не смій тут пускати!

Хлопець піднявся на коліна. Його лице горіло, очі горіли, в висках стукала кров як молотами, віддих був прискорений, у грудях хрипіло щось, немов би й сам він двигав якийсь величезний тягар або боровся з кимось невидимим з крайнім напруженням усіх своїх сил.

Писк, клекіт, зойк у хмарі зробився ще дужчий. Ось-ось вона трісне, ось-ось сповниться велетнева погроза. Навіть вітер утих на хвилю. Блискавки над Ділом погасли. Була хвилина страшенного, тривожного напруження в усій природі; все, що живе внизу, дерево, збіжжя і трави, звірі й люди, стояли тремтячи й замираючи в собі дух; голос дзвонів на далекій дзвінниці чувся тепер виразно, але не як сильна, переможна сила, а тільки як жалібне голосіння по помершій.

Та малий Мирон і тепер не подався. Він чув, що послабни він тепер, опусти руки, знизь голос, і найближча хвиля принесе спустошення на все село, і велетень зареочеться всею своєю величезною хавкою і засипле, погребе, розторощить усе життя довкола. Він чув, що його сили слабнуть, що руки й ноги в нього вже похололи як лід, що його груди здавлює щось, що якась холодна рука, мов кліщами, стискає його за горло, але він безмірним напруженням волі ще раз підняв голову догори, наставив оба кулаки проти хмари й як міг найголосніше кричав:

— На боки! На боки! На Радичів і на Панчужну! А тут не смій! Ані одного зеренця на ниви! Чуєш!

І в тій хвилі немов нараз знято таємничу печать із природи, немов відсунено недовідомий замок, немов піднято запору! Заторохтіли

громи, осліпили очі блискавки, що немов з усіх кінців світу рівночасно вдарили в середину градової хмари, і та хмара розділилася мовчально на двоє, і страшений вітер заревів та почав гнати одну її половину на Радичів, а одну на Панчужну, два ліси, що обмежали село від півдня і від півночі. Ще хвилина й над Радичевом стояв величезний, щільно густий, сірий стовп—це валилася на ліс градова туча. Ще хвиля, і із лісу почувся глухий стогін, тріск, хрускіт дерев, ломіт валених гильок, і зеленою курявою поніс вітер понад цим пеклом зелене листя, пооббиване з дерев. Малий Мирон затрусився. Щось спазматично захлипало в його горлі й зараз попустило. Його сили були вичерпані. Він мов неживий повалився на сіно, з його очей бризнули сльози, а з грудей видобувся непритомний сміх.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! А видиш! А видиш! Я дужчий від тебе! Ти таки послухав мене! Мусив послухати. Мусив піти туди, куди я велів! Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Під рев вітру, клекіт граду над лісом і шум дощу над оборогом, при частих, але щораз дальших громових ударах ще чути було якісь час отой різкий, божевільний регіт знесиленого хлопця. Поки ще буря перейшла, він з головою заритий у сіно запав у глибокий сон.

V

Вечеріло. Небо вже зовсім прочистилося, тільки далеко на сході стояла ще темна смуга хмари. Бурлила річка, котячи повні береги темножовтої, каламутної води. Було холодно; від лісу віяло ледовими подихами: там наси-

пало граду майже в коліно. Масу дерев поперевертало з корінням, а купи граду скрізь були перемішані з оббитим листям та обломаними гилляками. Люди, ще бліді від перебутої тривоги, ходили по полях, христилися і дякували богу, що градева туча обминула їх ниви.

— Мироне! Мироне!—кликала Миронова мати ходячи по саду та озираючися довкола почервонілими від плачу очима. Вона оббігала вже всі хати по селу, всі закамарки й усі сади; батько й інші домашні затурбовані тим, що дитина не вернула ще перед бурею, і боячися щоб вона не побігла в ліс та не попала там під град, порозбігалися по лісах, шукаючи Мирона. В хаті стояв сум, чяпіла по кутах глуха тривога. Всі сусіди також були затурбовані; деякі й собі пішли шукати хлопця, інші стояли на перелазах та вигонах, розмовляли або потішали затурбовану Миронову матір.

— Та не бійтеся, кумо—говорила Василиха—Тож не може бути, щоб він пішов у ліс.

— Рано ходив у панчужну,—говорила мати.—Прийшов на обід, з'їв дещо, як той горобець, та й побіг. Ще питаю його: куди йдеш? А він каже: купатися.

— Та там ходили діти до млинівки. І мій Андрусь ходив.

— Ото ж я й боюся, чи він від млинівки не пішов у Радичів.

— Ну кумо! Андрусь казав, що від млинівки він вернув додому.

— Алеж дома ніхто не бачив його.

— А не шукали ви в stodолі під оборогом? Може запхався де в сіно та заснув.

— Та шукали хлопці. Скріз по stodолі шукали. Нема. А під оборогом... або я знаю. Та

й як би він дістався під оборіг? Там до нього й драбини нема приставленої.

— А йдіть, кумо, йдіть! Хлопець як вивірка. Хіба йому багато треба, щоби вилізти на оборіг. Ану подивіться.

Миронова мати була ще молода молодиця, здорова й енергійна. Їй не треба було два рази говорити, особливо коли діло йшло про її любого синка. Вона так саме як Мирон вилізла по оборожині під оборіг і заглянула до середини.

— Ні, не видно нічого! — сказала вона напів до себе самої, а напів до Василихи, що стояла за плотом у своїм саду. І вже хотіла злазити вниз, коли в тім щось немов торкнуло її вилізти зовсім на сіно й заглянути ближче. Вилізла й у тій хвилі побачила Мирона, що спав заритий в сіні так, що здалеку зовсім не можна було добачити його.

Мати аж перехристилася, потім сіла на сіні біля сонного хлопця, відгорнула йому злегка сіно з-над голови і вдивлялася в зарум'янене лице дитини. В тій хвилі Мирон відкрив очі і побачив матір.

— Ах, то ви, мамо? — запитав він.

— Я, синку.

— А довго я спав?

— Уже сонечко заходить.

— Але то мені снилося!..

— Що, синку?

— Що над Ділом стояв велетень, чорний і страшний, а потім почав вилазити з-за Діла, і хотів засипати градом усе наше село. І сердився страшенно.

— То, синку, справді, туча була.

— Справді? І засипало поля градом?

— Ні, синку. Бог милував. Перегнало градову тучу, розірвало її на двоє. Одна часть висипалася на Радичів, а друга на Панчужну. Такої кари в лісі наробило, що глянути страшно. Не дай боже як би було це висипало на поля, то було-би витовкло все до кореня.

Мирон усміхнувся якимось дивним сміхом.

— Це я зробив, мамо,—мовив він.

Мати глянула на нього зачудованими очима.

— Ти, синку? Що таке ти зробив?

— Я не пустив граду на ниви.

Мати всміхнулася якось маркітно.

— А це ти як зробив?

— Я боровся з тим велетнем.

— З яким велетнем?

— А з тим, що тяг із-за Діла градову хмару. Я спинив його. Я накричав на нього. Він сердився страшенно, але не міг переперти мене.

Мати всміхнулася знов й повеселіла.

— Це ж тобі снилося, синку.

— І я так гадав, мамо, що снилося. Але коли справді була градова туча й коли справді град пішов на ліс, то це мені не снилося. Адить, я весь мокрий, так утомився. І руки мокрі зовсім, бо я держав їх виставлені на дощ.

— Пощо, синку?

— А, як би я був сховав хоч одну, то він був би переміг мене.

Мати знов усміхнулася, але в її очах заблищали сльози. Вона притулила уста до Миронowego чола й почула в ньому гарячку. Потім поцілувала хлопця і мовила:

— Добре, синку, добре. Але нікому не говори про це. І таткові не говори.

— Чому?

— Бо би татко дуже гризся.

— Я не хочу, щоби татко гризлися.

— А ти ніколи більше під таку годину не виходи з хати.

— Чому?

— Недобре малим дітям бути самим серед таких страховищ.

— Алеж я не боявся, мамо.

— Добре, добре. Але міг перелякатися і вмерти зі страху. І тоді мама плакала б за тобою.

— Не треба, щоби ви плакали.

— Ну, а тепер ходім до хати. Там десь татко вже з ліса вернув.

— А чого ж татко ходили в ліс?

— За тобою шукати.

— Ото, а я й не знав. А я сплю собі тут як у колисці. А проте добре, що я був сьогодні під оборогом. Як би не я, то був би сьогодні град усі поля виток.

Мати знов довго погляділа на сина. В її очах мигнула турбота. Вона боялася за здоров'я свого сина. Але разом з тим на дні її душі заklubився якийсь забобонний жах. Ану ж справді у хлопця якась особлива натура? Ану ж він має зв'язок із якимись надприродними силами? Нераз уже в розмовах з нею він закидав такі слова, що вона не то дивувалася, не то жахалася його. І тепер знов! Невже в його словах не хвороба, не гарячка, а якась правда—таємна, вища, недоступна їй?

Вона притисла Мирона до себе, перехрестила його й, цілючи в розпалене чоло, мовила ще раз:

— Добре, синку, добре! Але пам'ятай, не говори про це нікому.

— Чому, мамо?

— Бо всі будуть із тебе сміятися. І тоді твоя мама буде також плакати.

— Ні, мамо! Не треба, щоби ви плакали. Не буду говорити про це нікому.

І в якімось дивнім, святочнім настрою обоє, зразу, хлопець, а потім мати, злізли з оборога і мовчки пішли до хати.

Львів, 18—22 січня 1905.

У В А Г И

1) М а л и й М и р о н,— належить до серії автобіографічних оповідань і споминів з дитячих років Франка. Про ці оповідання пише Франко в „Передмові“ до збірки оповідань „Малий Мирон і інші оповідання“ (Львів 1903 р., зміст: Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, Schön schreiben, Отець гуморист, Гірчичне зерно, Борис Граб) ось що: „Оповідання зібрані в цьому томику, в більшій мірі, від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних рисах хід виховання сільського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших пробісків власного думання, а кінчаючи найвищими ступнями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях „Отець гуморист“ та „Гірчичне зерно“ переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча й у інших оповіданнях цього томику автобіографічний елемент виступає досить живо, то все-таки не можна, як це чинив пок. Ом. Огоновський, приймати їх без застережень, як частини моєї автобіографії, бо в усіх крім автобіографічного елементу є також виразні артистичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу“.— Оповідання, написане 1879 р., друкувалося в збірці „Г а л и ц ь к і о б р а з к и“. Серія перша. Русько-укр. Бібліот. 12. (Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, „Schön schreiben“), що вийшла 1885 р. Увійшло це оповідання і в збірку в „Поті чола“ 1890 р. Передруковується зі збірки „Малий Мирон“.

2) О л о в е ц ь,— написано 1879 р. Друкувалося в „Правді“ за 1879 р. (Оловець, з моїх споминів, ескіз) під псевдонімом Руслан. В 1886 р. в польському перекладі друкувалося це оповідання під заг. „Otówek“ в „Kraju“. Передруковується зі збірки „Малий Мирон“.

3) Schön schreiben, — написане 1879 р., друкувалося в „Зорі“ за 1884 р. Того ж року друкувався і переклад цього оповідання на польську мову п. з. „Leksua kaligrafii“ в „Prawdzie“ ч. 18, підписане псевдонімом Мирон. Увійшло воно в збірку „Галицькі образки“ 1885 р., в „Поті чола“ 1890 р., друкувалося і в „Свободі“ за 1895 р., під псевдонімом Мирон. Передруковується зі збірки „Малий Мирон“.

4) Микитичів дуб, — оповідання це друкувалося в „Славянському Альманаху“, II том, Відень, 1880 р. Цей другий том був сконфіскований і не побачив світа, а оповідання видобуте було з нього з припадково захованого прокурорського примірника. Було надруковане в збірці „На лоні природи“ (Львів 1905), звідки й передруковується.

5) Грицева шкільна наука, — друкувалася фельетоном в „Ділі“ за 1883 р. під псевдонімом Мирон*. В 1884 був надрукований польський переклад в „Prawdzie“ під з. „Hucio w szkole“ з підписом М. Увійшло воно в збірку „Галицькі образки“ 1885 р. і в „Поті чола“ 1890 р. Передруковується зі збірки „Малий Мирон“.

6) Мавка, — оповідання це було надруковане в „Зорі“ за 1883 р. під псевдонімом Мирон***. Увійшло в збірку „На лоні природи“ 1905 р., звідки й передруковується.

7) Поєдинок, — ця тема інтересувала Франка й він обробив її і прозою і поетично. Поема „Поєдинок“ була написана 6—9 січня 1883 р. і увійшла в збірку поезій „З вершин і низин“. Прозою друкувалося в „Зорі“ 1883 р. з датою „Львів дня 19 падолиста 1883“ під псевдонімом Мирон***. Польський переклад був надрукований в „Kraju“ за 1886 р. під з. „Pojedynpek“, (Zimowa opowiesc), підписаний Мірон. „Поєдинок“ увійшов у збірку „На лоні природи“, звідки й передруковується, хоч „Поєдинок“ не зв'язаний формально з дитячими споминами Франка, але друкуємо його в цім томі через внутрішній ідейний зв'язок.

8) Мій злочин, — (нарис) було надруковане в „Літер.—Наук. Віснику“ за 1898 р. Цього ж року був надрукований і німецький переклад цього оповідання в „Die Wage“ під заг. „Mein Uerbrehen“. В 1903 р. „Мій злочин“ було надруковане в альманаху „Дубове Листя“ на згадку про П. О. Куліша, (Київ 1903 р.). Передруковується зі збірки „На лоні природи“.

9) У кузні, — було написане в 1902 р. і надруковане в збірці оповідань „Добрий заробок“ (Львів 1902 р.). звідки й передруковується.

10) У столлярні,—було надруковане в 1902 р. в „Літер. Наук. Віснику“, увійшло в збірку „На лоні природи“, звідки й передруковується.

11) Отець гуморист,— було написане в 1903 р. спеціально для збірки оповідань „Малий Мирон“ звідки й передруковується.

12) Гірчичне зерно,— було написане в 1903 р. також для збірки оповідань „Малий Мирон“, звідки й передруковується.

13) Борис Граб,—оповідання це було надруковане вперше в „Зорі“ в 1890 р. Є це частина недокінченої повісти „Не спитавши броду“. Передруковується зі збірки „Малий Мирон“

14) Під оборогом,— було написане в 1905 р. для збірки „На лоні природи“, звідки й передруковується.

Ів. Лизанівський

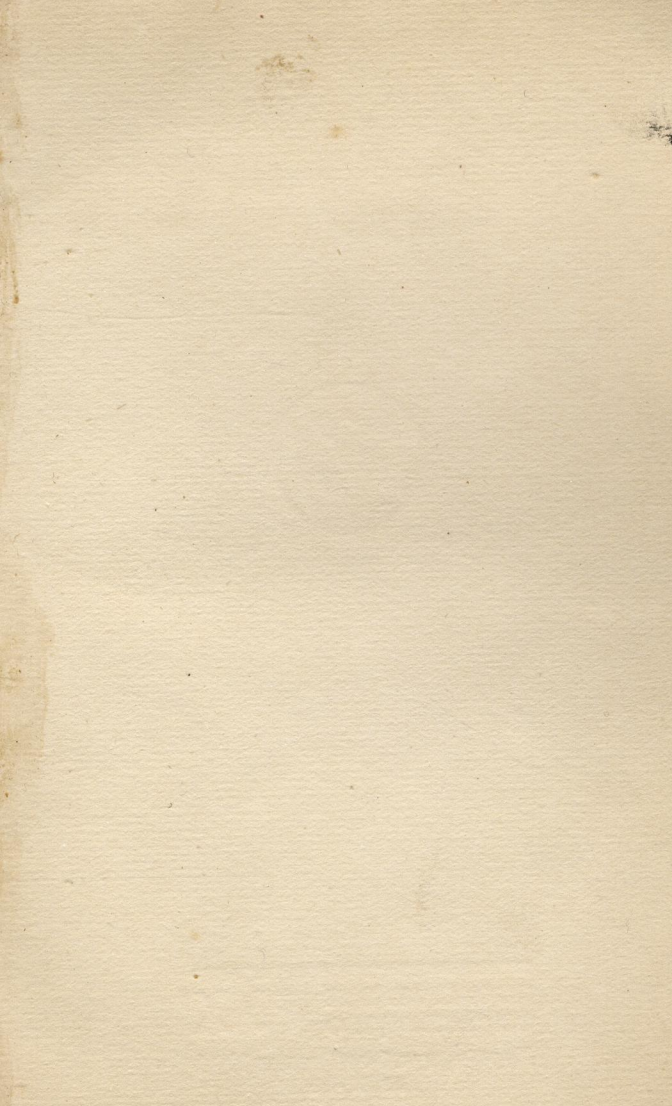
З М І С Т

	Стор.
+ Малий Мирон	5
+ Оловець	15
Schön-schreiben	34
Микитичів дуб	42
+ Грицева шкільна наука	62
+ Мавка	72
+ Поєдинок	80
Мій злочин	86
У кузні	97
У столярні	115
Отець гуморист	143
Гірчичне зерно	183
Борис Граб	208
Під оборогом	228
У ваги	255

З М И Т

Стор.

2	Малый Мисон
15	Огнев
34	Шён-схейден
42	Микитин
62	Пугачёв
72	Мака
80	Тюлькин
86	Мин
97	Ульянов
118	Ульянов
143	Ульянов
183	Ульянов
208	Ульянов
228	Ульянов
252	Ульянов

Ціна 1 крб. 10 коп.

Р

КООПЕРАТИВНЕ **РУХ**
ВИДАВНИЦТВО

Харків, вул. 1-го Травня 10/11
Тел. 29-84

31.738/3

Ф $\frac{I}{T-281p.}$

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

III

~~41114/III~~

ОРАНКО

ТВОРИ

III.